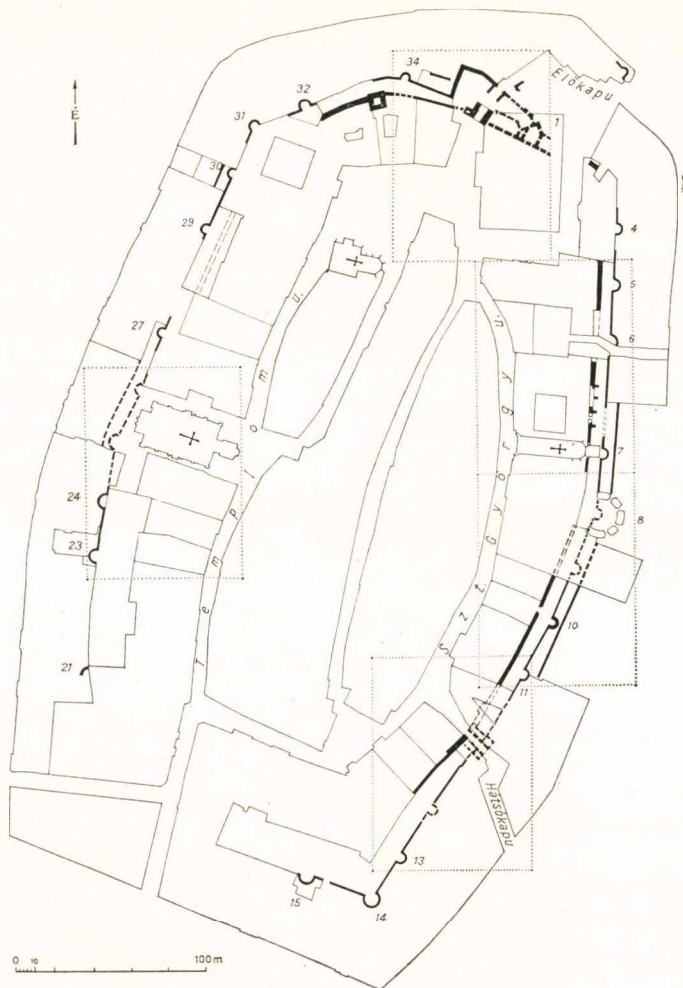

SOPRON KÖZÉPKORI VÁROSFALAI. IV.

Előkapu

A soproni Várostorony előtti terület ásátásának szükségessége 1965-ben merült fel. Az első elképzelés az volt, hogy a tervezett új útburkolatok kialakításához az ÖMF javaslatot tesz, a burkolatban a múlt század végéig fennálló, majd lebontott bejáratí védművek (a torony előtti külső kapuk, bevezető út, híd) alaprajza eltérő kőrakással érzékeltehető lesz. Az új városháza építéskor ugyanis e környéken olyan nagyszabású bontási és város-

rendezési munkákat végeztek, hogy ezek eredményeként a középkori városszerkezet addig még felismerhető rendszere és jellege eltűnt. A maradványok (az Előkapu utca Ny-i házsora, mint a bevezető út egyik oldalának nyomvonala, a középső városház szögben megtörő kiugrása, melynek folytatása a bejáratától K-re a 2. kapuval együtt eltűnt) ez után már szervesetlenül, idegenül hatottak. Maga a Várostorony, a város É-i kaputornya is elvesztette jellegét, hiszen a csatlakozó városház elbontásával mellette nyitottak szélesebb átjárót. A

1. kép. Sopron, a Belváros középkori városházai
Рис. 1. Шопрон, средневековые стены внутреннего города
Fig. 1. Sopron, les murs médiévaux de l'enceinte de la cité

2. kép. V. térképszelvény az ásatás helyszínrajzával
 Рис. 2. V-ый сегмент плана с местом раскопок
 Fig. 2. Le Ve segment de carte avec le levé de plan des fouilles

régi útvonal és a középkori védművek pontos alaprajzi helyzetének bemutatásához természetesen ásatásra volt szükség, hisz a csekély számú régi felmérés az 1 : 1-es bemutatáshoz nem volt elég. A magunk részéről kezdettől bízunk abban, hogy az újkori közművek zavarása ellenére, sikerül majd olyan maradványokat és régészeti megfigyeléseket nyerni, melyek nemcsak a késő középkori bejárat rendszer megismerését eredményezik, de az előzmények felderítését is szolgálják. Az előző 1961–64. évi ásatások során bebizonyosodott, hogy az 1330–39 között befejezett városfalépítés során kialakított hármass falrendszerben a középső falöv a késő római városfal rekonstrukcióját jelenti. Kérdéses volt azonban, hogy mi a helyzet az É-i kapunál, ahol az alaprajzi helyzet: a város hosszanti tengelyének iránya szintén valamilyen átvételt tett lehetővé, bár ennek konkrét bizonyítéka nem maradt. Utalhatunk itt ezenkívül arra a helyi hagyományra is, hogy a Várostorony „római alapokon épült” — ami azonban szöszesrinti felfogásán kívül lehetett a város ismert ősiségének átvitt értelmű megnyilatkozása is. E hagyomány cáfolata, az új városháza építésének az a véleménye, hogy „nem lehet szó római alapokról, legfeljebb Árpád-koriakról”¹ a századvégi kor meghatározások bizonytalanságát figyelembe véve a feltárás szükségességét nem befolyásolhatta.

A megelőző jelentések módszerével egyezően dokumentációnkban csak a legfontosabb metszetrajzokat közöljük, melyek középkori rétegeket és a falak helyzetét ábrázolják. A térképszelvény egyúttal helyszínrajz, mely fekete színnel jelöli a középkori városfal ma is meglevő részét és a feltárt, középkori szint fölé emelkedő maradványait.

Eltérő jelöléssel és kontúrvonalak nélkül szerepelnek a városfal elbontott, csak hozzávetőleg rekonstruálható részei (ezeket a ma már nem kutatható falakat Stornó Ferenc 1861. évi felvétele — ifj. Stornó F. 1923. évi másolata alapján közöljük). Vastag szaggatott vonallal a biztos rekonstrukciót jelöltük. A késő római városfal külső síkját és kiugró kaputornyainak külső kontúráját vékony vonal adja.

1966-ban öt kutatóblokk feltárásával a kaputoronytól É-ra eső terület objektumainak fekvését tisztáztuk, valamint az ÉNy felé húzódó alsó falszoros sarkában a középkori és római városfal kapcsolatát. Ezt követte még ebben az évben Sz. Póczy K. ásatása a kaputorony Ny-i oldalán.

1967-ben folytattuk a kaputoronytól ÉNy-ra fekvő falmaradványok helyzetének megismerését. 1968-ban, miután az OMF tervtanácsa elhatározta a várostörténetileg is fontos maradványok bemutatását védőépület alatt² (tervező Nagypál Judit), az e területre eső rétegek feltárását végeztük, valamint folytattuk az alsó falszoros feltárását (ezt az előző évben statikai okokból nem fejezhettük be; a szükséges biztosító aláfalazás csak ez évben, ásatás közben történt, és így befejezni most sem lehetett). 1969–70-ben munkaerőhiány miatt a feltárást nem folytathattam, a további években már Gömőri János vette át az ásatást.³

A kaputorony és a belső városfal

A középkori város É felé nyíló bejáratát az Előkapu képezte. Ez az összefoglaló elnevezés jelen esetben a középkori védművek és kapuk egész sorozatát jelenti, melyek a fejlődés folyamán egyre sokasodva, *kifelé mind újabb részekkel bővítve* védtek a bejárat útvonalát. Rendszerüket fő vonásaiban az 1597. évi városalaprajz és az 1622. évi látkép alapján érthetjük meg elsősorban, bár mindkettő tartalmaz olyan elrajzolásokat és leegyszerűsítéseket, ami félrevezethet (3–4. kép). (J. G. Trost 1764 előtt készített felmérése a rendszernek csak külső szakaszát ábrázolja, bár ezt sokkal részletesebben.)⁴ A kaputorony (Előtorony „vordern thürn”) hátsó sarkaival kapcsolódott a legbelső városfal vonalához. K felé ezt a kapcsolatot csak vázlatosan rekonstruálhatjuk (2. kép), miután 1892-ben az itt álló házakkal együtt a városfalakat is lebontották. A kaputoronytól mintegy 20 m-re K felé állt az első faltorony, mely a többitől eltérően ötszögletű volt és oldalaival összekötötte a belső és középső városfalat. (2. kép: 1. sz.) Helyzetét tekintve egyben ezt tekinthetjük a kaputól K felé eső első római faltorony középkori megfelelőjének, melyet azonban nem a többinél szokásos módon képeztek ki. A kaputoronytól Ny-ra a legbelső városfal a házak hátsó homlokzataként a sánc földjének emeleti szintjén ma is hosszabb szakaszon áll.⁵ Kapcsolatát a toronnyal 1892-ben megsemmisítették, de a szint alatt előkerült alapfalak még jelzik.⁶ Itt állt az a kis építmény, melyben a torony első emeletére ve-

¹ Csatkai E., Sopron és környéke műemlékei². (Bp. 1956.) 192.

² 1967-ben a feltárt falak jelentősége miatt javasoltam az eredeti bemutatási terv helyett a torony mellett védőépület létesítését.

³ Gömőri J., RégFüz 25 (1972) 101.

⁴ Sopron, Levéltár. Átrajzolva: Csatkai E., i. m. Gerő L. fejezetében 65. kép. E rész vizsgálatát Gömőri János végezte.

⁵ E házfalként használt városfal felületének kutatására nagy szükség lenne. Megállapítandó még az is, hogy a város felől a házak hozzáépítése mikor következett be. A toronytól K-re a levéltári adatokból következtetve már a XV. sz. elején a falhoz hozzáépült házak álltak.

⁶ Az alapfalakat Póczy Klára tárta fel 1966-ban. Az ásatási terület fényképe, a késő római kapu rövid említése: Póczy, K. Sz., Acta ArchHung 23 (1971) 108., 4–6. kép.

⁷ Az 1528. évi városi közgyűlés javaslata szerint polgári ügyekben elfogott személy a toronyba kerül, „ahol a toronyőr napközben lakik”. Ez az emeleten lehetett. Bűnügyek miatt elfogottakat azonban a börtönben kell őrizni („in die schergstube”). Házi J., Sopron sz. kir. város története. (Sopron 1931) II/2. k. 206. — Ezeken kívül volt még egy harmadik fajta elzárási mód is: a városházán, a legkönnyebb vétségek esetén: 1496. évi közgyűlési javaslat. Házi J., i. m. 183. — Az 1438–1439. évi javítási munkákról: Házi J., i. m. II/3 k. 86–88, 156., 159.

zető lépcső volt elhelyezve (3. kép). A torony Ny-i oldalához kapcsolódó részében, a külvilágtól minden oldal felé elzártan római kváderkövekből épített szűk négyzetes alaprajzú építmény helyezkedett el. A belső falfelületet borító bevésett ábrák és címerek is bizonyítják, hogy ez a kis pincehelyiség börtön volt, melyben a források tanúsága szerint csak a súlyos bűnösöket volt szabad elzárni.⁷ A XV. sz-i számadásokból tudjuk, hogy emeleti részét zsindelettel fedte, a börtönablak vasráccsal ellátott, lakattal és lábbilincsel volt felszerelve. (6. kép)

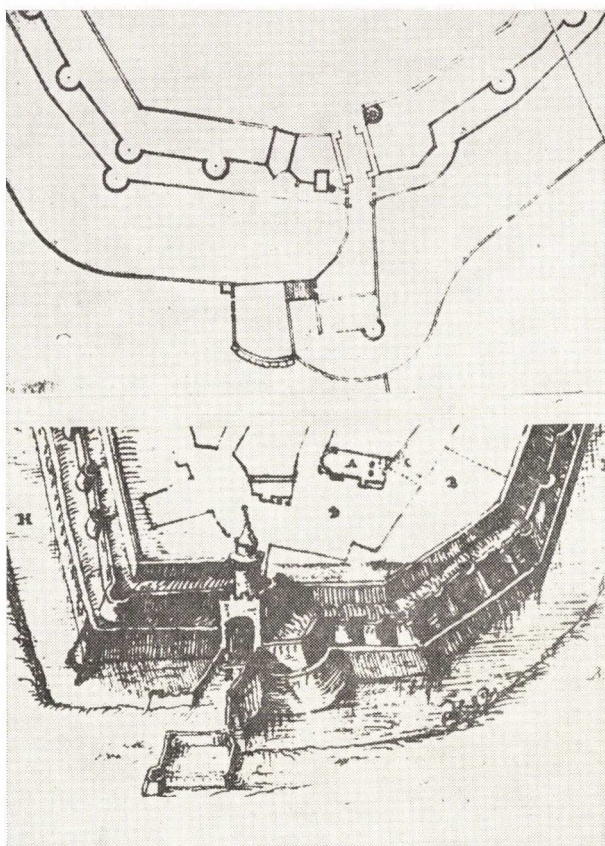
A kaputorony evvel az építménnyel kapcsolódott Ny felé a legbelső városfalhoz, mely azonban (valószínűleg lépcsőzetesen emelkedő alapozással) nyugatabbra már nem éri el a város középkori járószintjét, hanem a gerendavázis sánc pusztulása után megmaradt égett földrétegen ül emeleti magasságban. (Ezért az alaprajzunkon ábrázolt helyzet a legbelső városfal esetében emeleti alaprajzot jelent!) A falban a Stornó ház sarkánál ezen az emeleti szinten nyílt az a kis kőkeretes ajtó, mely a ház felől az emeleti szinten kiképzett belső falszorosra nyitott kijárást.

A kaputorony helyzete, alaprajzi igazodása a legbelső városfal vonalához, apró tört kövekből rakott fala, melyben az alapozáshoz a római városfal elbontott kvádereit is felhasználták, valamint az előtte húzódó kapuudvar létesítésének ideje (erről a továbbiakban írunk) — mindez együttesen arra vall, hogy a belső és középső városfalvonal kiépítésével egyidőben a II. építési periódusban, tehát a XIII. sz. — 1339 közötti időben már megépítették.

A középső városfal

A középső városfal máshol rendkívül világos és egyszerű alaprajzi elrendezése ezen a szakaszon megbontott, nehezebben áttekinthető. Míg máshol a késő római városfal vonalát pontosan követi, itt attól hirtelen eltér. Ennek több oka is volt: egyrészt a középkori védelmi technika eltérő felfogása, mely a támadásnak legjobban kitett kaput nem csupán toronnyal és árokkal védte, de megközelítését előre tolt védelmi rendszerrel, többszörös tagolással is nehezítette. Másrészt a kiépítésének alaprajzi rendszerében erősen zavarhatta és befolyásolta a késő római és azt követő korok bejáratí rendszerének maradványa. Bár a késő középkori falak megépítésekor nagyon gyakran nem fektettek súlyt a kellő mértékű alapozásra (így sokszor vár- és városfalak esetében is), a bejáratok építésekor már gondosabban jártak el. *A hely kiválasztásában döntő szerepet játszott a városba É felől bevezető út tengelyének megváltozása, ÉK felé tolódása.*

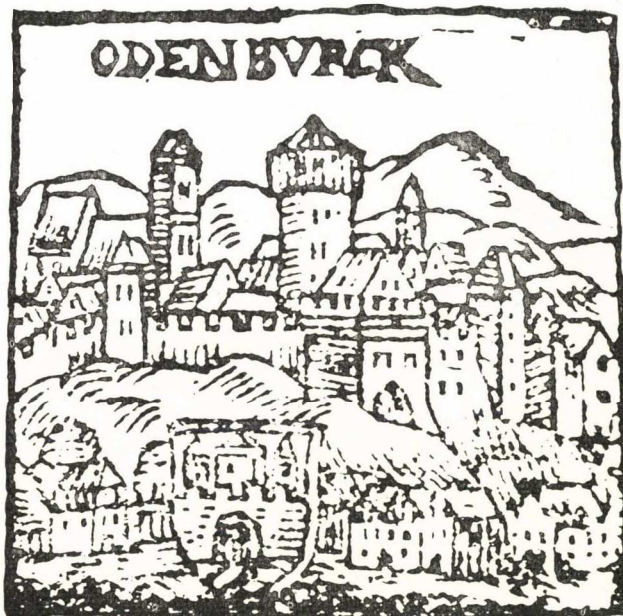
A középső városfal a 34. sz. toronynál és attól K-re még pontosan követi a késő római városfalat. Külső síkja ugyan 50 cm-rel beljebb húzódik, mint a római fal külső síkja, de ilyen eltérés az egyenes falszakaszoknál eddigi megfigyelésem szerint más-

3–4. kép. Az Előkapu. Részletek az 1597. és 1622. évi rajzokból

Рис. 3–4. Передние ворота. Детали рисунков 1597 и 1622 годов

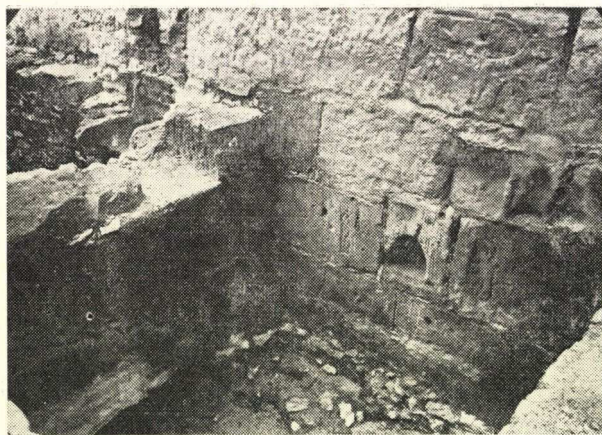
Fig. 3–4. L'Avant-porte. Détails des dessins de 1597 et 1622

5. kép. Az Előkapu. Látkép 1602. évi kiadása

Рис. 5. Передние ворота. Общий вид, выполненный в 1602 г.

Fig. 5. L'Avant-porte. Vue éditée en 1602.

6. kép. A kaputorony melletti börtön falai római kváderekövekből

Рис. 6. Тюремные стены из римских квадратных камней у надвратной башни

Fig. 6. Les murs de la prison près de la porte-tour, élevés de pierres de taille romaines

hol is előfordul. Oka az volt, hogy a római fal külső kváderekövei erősen lepusztultak, és a legépebben megmaradt alsó sorokat a középkorban már csak alapozásként használták fel. Ezt a külső falsíkot is mutató maradványt, mely már a középkori szint alatt feküdt, csak felső felületében bontották ki, és falsíkját nem mindig határozhatták meg. E helyen a középkori falat a római lábázat fölötti második-harmadik kvádersorra fektették (7–8. kép). A 34. torony sarkától 23 m-re a középső városfal derékszögű irányban megtörve előugrik, és 8–12 m széles (de K felé keskenyedő) udvart alkot a kaputorony előtt. A kapuudvar K-i végét már az új városháza fedi el. ÉNy-i szaka-

7. kép. A középkori városfal alapozása a római városfalon (alsó falszoros)

Рис 7. Фундамент средневековых городских стен, положенный на римские городские стены (нижний стеной проход)

Fig. 7. Les fondements de l'enceinte médiévale sur l'enceinte romaine (courtine inférieure)

⁸ A kapuudvar fala alaprajzunkon is láthatóan vastagabb (1,5–1,7 m), mint máshol. Ennek az az oka, hogy itt magában áll, míg egyébként a római falat is

szán a fal még 6,5 m magasan húzódik (a belső középkori szinttől számítva), de így is hiányzik eredeti záródása, mellvédje és lőrésora.

A kapuudvar Ny-i zárófala sarkánál még a római városfalon ül, és tulajdonképpen a Ny-i római kaputorony lepusztult csomkját is felhasználták építéskor. A római torony maradványa azonban kifelé lépcsőzetesen lepusztult, illetve már korábban lebontották, és a középkori városfal alapozásával alig 2 m hosszban kísérték. Ettől kezdve, bár az alapozás egyre mélyül, már nem falra, csupán az azt borító homokkő morzsaléokra ültették. (8. kép. — Az alapozás alatt látható téglafal csak az ásás közben készült.) Még északabbra — a kapuudvarban nyitott V. szelvény mellett a fal alja 2,2 m mélységben a 3/a réteg szürke homokos-agyagos talajába mélyedve végződik, É felé lejtve. Itt közvetlenül a fal alatt a XIII. sz.-ra tehető szürkésfehér fazéktöredék feküdt. Ezután a fal alapozása lépcsőzetesen erősen mélyül. A nagymértékű mélyebbre-alapozás arra mutat, hogy a kapuudvar falának kiépítéskor — ami az előzőekben említett cserép és a falrendszer egybeépülése miatt a városfalak II. periódusára utal — itt még az ÉNy felé lejtő régi felszínnel számoltak. Ez a ferde szint a korábbi árok feltöltődött szintje volt. Mint a későbbiekben a leletanyag alapján bizonyítani fogjuk, ez az árok a korábbi, Árpád-kori védelmi rendszer maradványaként a XIII. században még itt húzódott.

A kapuudvar falában⁸ a torony felől kivezető út elhajló tengelyének megfelelő, 3,70 m széles, alul kerékvetőkkel határolt nyílást, a középső városfal kapujának alját tártuk fel. A nyílás szintje 95 cm-rel mélyebb, mint a kaputorony küszöbszintje, a bejárat útvonala ugyanis a kapu felé emelkedett.

A második kaputorony

A kapuudvarban feltártuk az 1841. évi felmérésen szereplő 2 emeletes 2. kaputorony alapfalait: két egymással párhuzamos vastag kőfalat a kapu belső oldalán. Ezek a falak (a régi rajzzal ellentétben) nem épültek együtt a középső városfallal, csak nekiépültek. Az ÉK-i fal külső oldalán az alapozás beásásában talált narancsvörös színű fazéktöredék, valamint az a tény, hogy a későbbiekben elemzésre kerülő rétegsor 2. rétegét is elásták a kaputorony alapfalával, arra mutat, hogy már a középső városfal és a kapuudvar kiépítése után épült csak. Építésére vonatkozó közvetlen adatot nem ismerünk. Fejlődéstörténetileg az ilyen második, előbbretolt kapuépítmények, külső kaputoronyok a XIV. sz. vége — XVI. sz. eleje közötti időben gyakoribbak Európában. Valószínű, hogy a soproni számadásokban az 1432. évnél szereplő

felhasználhatta, ezért csak burkoló- vagy mellvédfal szerepe van. Rajzainkon viszont csak a középkori fal vastagságát adjuk.

javítási munkák, melyek „az Előkapu fölötti szobában” („in die stüben auf dem Vorderntär”) folynak, már erre a második kaputoronyra vonatkoztathatók⁹ és nem a régi várostoronyban levő helyiségekkel kapcsolatosak. Eszerint a 2. kaputorony még a század első negyedében épülhetett.

A kaputorony egykori alakját az 1841. évi felmérés ábrázolja a legpontosabban, bár egyes részleteiben már nyilván újkori átalakításokkal (10–11. kép). Eszerint 2 emeletes építmény, jellegében inkább ún. kapuház volt (hiszen az igazi toronyok magasságát nem érte el) melynek földszintje boltozott volt. A metszetrajz tanúsága szerint a kapuszárnyak belül helyezkedtek el, kívül a városfal síkja elé épített horonyban csapórács függött. Az őrség számára emeleti helyiségeiből nyíló ajtók már az újkori átalakítások eredményei lehettek,

8. kép. A kapuudvar falának külső sarka a Ny-i római kaputornyon

Рис 8. Внешний угол стены привратного двора, находящийся на западной римской надвратной башне

Fig. 8. L'angle extérieur du mur de la cour de la porte sur la porte-tour romaine occidentale

9. kép. A második kaputorony feltárt falai, XV. sz. első negyede

Рис. 9. Вскрытые стены второй надвратной башни, первая четверть XV в.

Fig. 9. Les murs dégagés de la deuxième porte-tour. Premier quart du XVe siècle

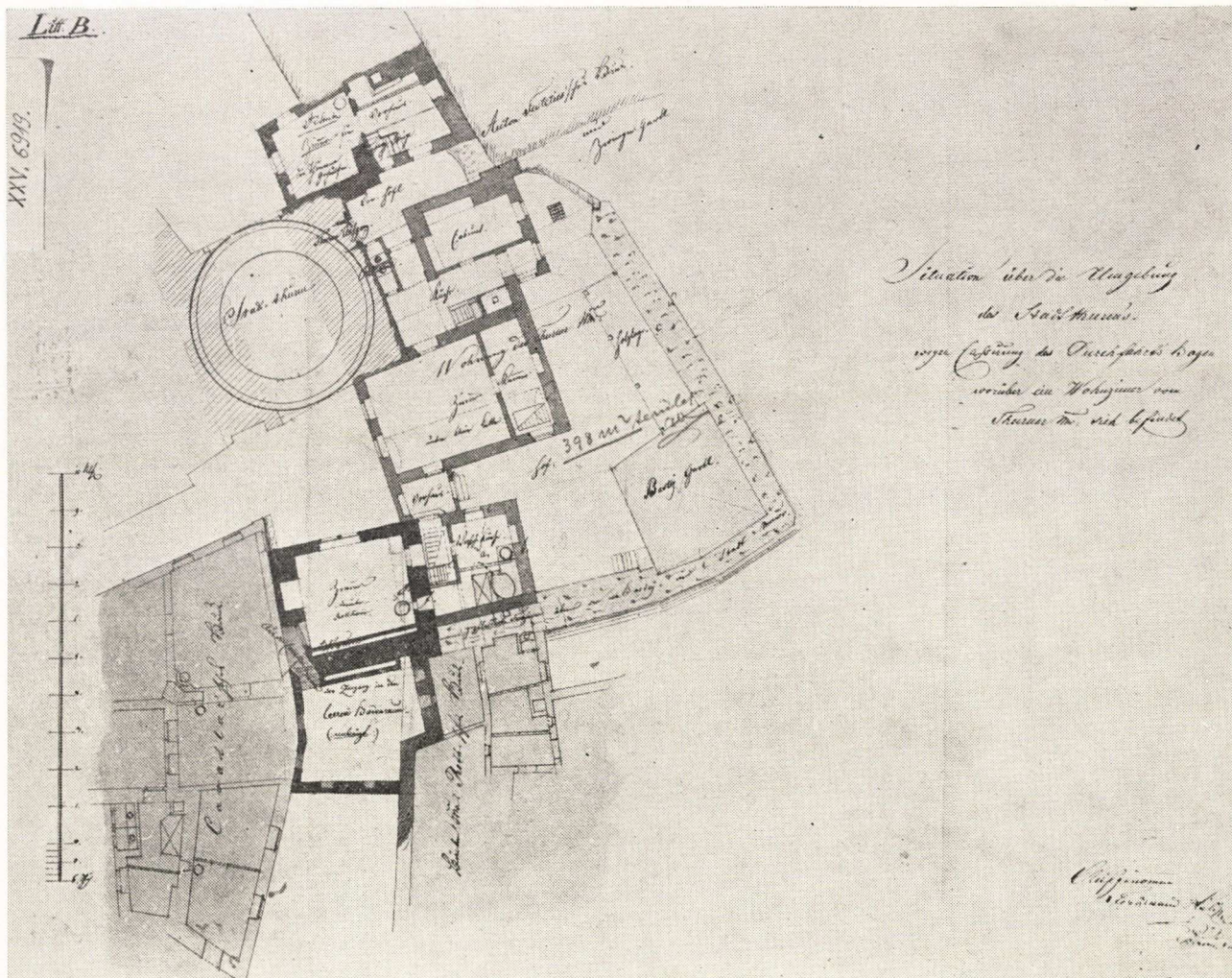
mert mint látni fogjuk, a XIV–XV. sz.-ban a kapuudvar szintje nem volt feltöltve. Eredetileg az őrség a középső városfal védőfolyosójáról közelíthette meg, mert középkori lépcsőépítménynek sehol sem találtuk nyomát.

Az emeleti alaprajzon a 2. kapu jobboldalán ábrázolt beépítés: feltöltött „Bastey Gartl” már az újkori átalakítás eredménye. Ugyanígy az újkori létesítmények közé tartozott az a földszinti folyosó, alagútszerűen kiképzett átjáró, mely a két kaputorony között Ny felé vezetett és a közlekedést a Ny-i alsó falszorosba lehetővé tette. Az ásás során ugyanis ennek alapfalmaradványait megtaláltuk, s az alapozás alatt 1702-ben és 1765-ben vert érnek kerültek elő. A folyosó (10. kép, földszinti alaprajz), a kapuudvar feltöltése az emeleti szintig, valamint a toronyőr számára az emeleti szinten kiképzett lakás tehát csak a XVIII. század második fele után készülhetett.

A 2. kaputoronyot az 1577. évi alaprajz készítője a bonyolult helyzetet félreértve a belső kaputoronnyal egybevontan, egyetlen objektumként tűntette fel; az 1622. évi rajz már a valósághoz közelebb áll. Tömegének talán leghihetőbb ábrázolását a bécsi naptár fametszete nyújtja (5. kép). E szerint magas tető fedte, pártázatos védőfolyosója

⁹ A régi kályha helyett új szemeskályhát állítanak, kéményt törnek; a kályhához lábazatot építenek, padot

ácsolnak, az ablakot javítják. *Házi J.*, i. m. II/3. k. 9–10.

10—11. kép. A kaputornyok felmérési rajza 1841-ből (Sopron, Levéltár)
 Рис. 10—11. Обмер надвратных башен в 1841 году (г. Шопрон, Архив)
 Fig. 10—11. Dessin du métrage des porte-tours, datant de 1841 (Sopron, Archives)

sztintviszonyait itt még nem ismerhettük meg, mert az úttól DK-re nem a falszoros várt szintjére bukkantunk, hanem egy itt elhelyezett szennyvízüleptőre, illetve szemétdörrre, melyben XVII. sz.-i leletek (delfines díszítésű, zöldmázás reneszánsz kályhaoromzat és kétfejű sasos kályhacsempetöredék az 1640—1670. közötti évekből,¹¹ kotyogós üveg és kis üvegcanna töredékei, négy török pipa: 17. kép), valamint a külső falsík átépített kváderköves burkolata is jelezték, hogy e szakasz az újkori beépítés előtt már nem falszorosként funkcionált. A középkori bejárat útvonalát DK felől határoló falak kronológiai szétválasztására és meghatározására sem volt elegendő ez a szelvény (ezekről részletes feldolgozást Gömöri J. további ásatása alapján kapunk.)

Azt azonban már ebből is megállapíthattuk, hogy a városárkon ÉK-i irányban átvezető útvo-

nal nemcsak a XVII—XVIII. sz.-ban, de a középkorban is *falakkal határolt feltöltésen* vezetett. Az útvonalat csupán kis szakaszon vezették hídon keresztül (ilyet jelez az 1597. évi alaprajz is: 3. kép), nem pedig teljes hosszában az árok fölött. Mi volt az oka annak, hogy ezt a védelem számára kedvezőtlenebb megoldást választották? Véleményünk szerint ezt a töltést az tette szükségessé, hogy a városárok medrének kiképzése nem lehetett teljes hosszában egységes. Mint már említettük, a városárok vizét a Bánfalvi patak szolgáltatta D felől, és az árokba átvezetve körülkerülte a várost.¹² A város teljes területén egy ilyen hosszú ároknak egyenletes lejtést biztosítani nagyon nehéz lett volna, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a terep természetből fogva nem vízszintes, hanem D-ről É-ra lejt, viszont a *körben haladó árokban* a K-i oldalán a víznek mindenképpen a

¹¹ Kozák Károly meghatározása szerint; BpR 20 (1963) 14—43. kép, 45. kép.

¹² Holl I., II. Jelentés, ArchÉrt 95 (1968) 199—204.

12. kép. A torony előtti ásatás 1968-ban
Рис. 12. Раскопки перед башней. 1968 г.
Fig. 12. Les fouilles devant la tour, exécutées en 1968

természetes lejtéssel ellenkező irányt kell szabni, hogy továbbfolyhasson a K-i oldal külvárosának patakjába. Megfelelő cirkulálás nélkül a városárok eliszapolódása is túl nagymértékű, a víz pedig megposhadt volna. Az árok tervezői tehát a szakaszos megoldást választották, melyben töltések, zárógátak közé kerül egy-egy árokrészt. Ily módon csak a rövidebb szakaszok lejtését kellett megoldani, majd gát következett, s ennek túlsó oldalán nem azonos fenékmélységgel, hanem magasabbról lehetett újra indítani a következő szakaszt. A gát egyben elzárta és felduzzasztotta az árok vízszintjét¹³ (enélkül a túl gyorsan lefolyó víz miatt a városárok felső, D-i részén a víz mélysége nem lehetett volna elegendő). Két árokszakasz

között a gátba nyitott átfolyó és zsilip biztosíthatta a víz cirkulálását és egyben a kellő vízmagasság fenntartását.

Sopron esetében a zárógátak, töltések kialakítására nagyon logikus módon a két városkapu előtti árokszakaszokat használták fel. Így gát és bejárati útvonal azonos helyre került. Ez a megoldás érthető magyarázatát adja annak is, hogyan kapott a városárok egymástól töltéssel elzárt két szakasza megkülönböztető elnevezést: Rövidárok „*churcze graben*” és Hosszúárok „*lange statgraben*.” Előbbi a K-i oldalon, a két városkapu közötti rövid szakaszt, utóbbi a Ny-i oldal hosszú szakaszát jelölte. Elnevezésük a XVII. sz.-ban is élt,¹⁴ de már 1440-től kimutatható.¹⁵ A Hosszúárok D-i

¹³ A védőároknak ilyen zárógátakkal szakaszokra osztott megoldása más középkori városok esetében is ismert. Gyakoribb azonban az a megoldás, midőn egyszerű kőfal és nem töltés zárja el keresztben (pl. Kőszeg, Würzburg).

¹⁴ Erre Major J. hívta fel a figyelmet (Településtudományi Közl. 1953. 109).

¹⁵ Hóll I., i. m. 200

szakaszának (nem valószínű, hogy Ny-i oldalának is) régebbi neve Felsőárok „obere graben” volt.¹⁶ A gátak és zsilipek tették lehetővé a városárok vizének részleges lezárását, illetve a víz ideiglenes leengedését, ha ezt építkezés, javítás vagy a halászat érdekei valamelyik szakasznál megkövetelték.

Az Előkapu gátjával duzzasztott víz kihasználására e helyen a város vizimalmot üzemeltetett.¹⁷ Az 1597-es városalaprajz nyomán ennek helye az út tengelyében a töltés végén lehetett, ahol az alaprajz téglalap alaprajzú, sarkán kis kerek toronnyal erősített építményt jelöl.¹⁸ (3. kép)

13. kép. A római kaputoronyra épített középkori kaputorony

Рис. 13. Средневековая надвратная башня, построенная на римской надвратной башне

Fig. 13. La porte-tour médiévale construite sur la porte-tour romaine

¹⁶ Uo. Nemcsak Felsőárok elnevezés él még 1440-ben, de Felsőfalról („auf der obern maür”: 1432) is írnak. Talán az 1440-ben említett Középsőárok („im mittlern graben”) és Középsőfal („in der mittlern mauer”) megjelölés volt elnevezés-párja az előbbinek? Városárok és városfal egyes szakaszainak hasonló megoldású elnevezése utal arra, hogy a városfalnál ezt ne mai szemléletünknek megfelelő elnevezéssel azonosítsuk (ahogy magunk is a hármas fal felső, illetve középső faláról írunk).

¹⁷ 1437-ben Ulrik ácsmester készített csatornákat az Előkapunál levő malomhoz („... rinnen zu der mul

14. kép. A Stornó ház hátsó homlokzata (belső városfal), előtérben az „A” fal, baloldalt a torony

Рис. 14. Задний фасад дома Шторно (внутренние городские стены), на переднем плане — стена „А”, слева — башня
Fig. 14. La façade postérieure de la maison Storno (enceinte intérieure), avec à l'avant plan le mur „A” et à gauche la tour

A kapuudvar szelvényei

Az ásatás során az újkori beépítéstől és közművektől aránylag legkevésbé megbolygatott területet a városkaputól É-ra találtunk, a kapuudvar sarka és a 2. kaputorony által közrezárt sávban. Ezért a kapukörnyék történetét megvilágító leletanyagot és rétegződést is az e területen feltárt IV–VII. szelvények alapján írjuk le (19. kép, metszetrajzok). A legnagyobb összefüggő metszetet a falakra merőlegesen a IV. szelvényben alakíthattuk ki,¹⁹ és ennek rétegsora világítja meg a legjobban a területünkön lejátszódó folyamatot.

bey dem voderntor ...”) *Házi J.*, i. m. II/3. k. 83. — 1440: a malom javítása („... an der mul im graben gecziert hat ...”), Uo. 274.

¹⁸ A mai Előkapu 7 szám helyén, beépítési vonala részben megfelel a régi helyzetnek.

¹⁹ Ny felé az akadályok miatt (villanykábel, a városfal csekély alapozása stb.) nem sikerült 3–4 m-nél hosszabb metszeteket készíteni. Ezek is zömmel a IV. szelvény rétegeivel egyező, vagy hasonló képet adtak, de jóval csekélyebb mennyiségű leletanyaggal. Ezek elkülönítve a lelettáblákon szerepelnek.

15. kép. Az ispáni vár késői korszakának (XII–XIII. sz.) falai a kapu mellett

Рис. 15. Стены позднего периода испанского замка (XII–XIII вв.) у ворот

Fig. 15. Les mur de la période tardive du château-fort du comes (XIIe et XIIIe siècles) près de la porte

A legnagyobb mélységet a szelvény ÉNy-i felében értük el,²⁰ ahol 4,2–4,8 m mélységben kékesfekete iszapolódott agyagréteget (5. r.) találtunk, melyben kevés kő, megszenesedett ágdarab és I. századi sigillata töredék feküdt.²¹ Az iszapréteg felett nagyjából vízszintes síkban kisebb-nagyobb, laposan fekvő kövezés feküdt, a kövek között és felett kavicsos zöldesfekete színű réteg, melyben I. század második felében készült, illetve II. sz. második feléből származó cseréptöredékek voltak.²² Miután a VII. szelvény alján hasonló mélységben ugyancsak megfelelő – de lelet nélküli – kavicsréteg alatt is megtaláltuk a laposan fekvő köveket (19. kép B-B és D-D metszet), valószínűnek látszik, hogy itt a római város egyik II. századi útalapozására bukkantunk, amelynek azonban későbbi magasítása és burkolata, mely a ké-

ső római kapuhoz vezetett, már hiányzik. Ez a szint ugyanis az innen 5 méterre fekvő késő római kapu küszöbszintjénél 1,3–1,5 m-rel mélyebben húzódik, azaz a késő római út már ennyivel magasabban feküdt. Ezen a területen a római városkapu előtt azonban ezt a későbbi útszintet úgy látszik elhordták, mert a területet a városfal előtti sávban később lemélyítették.²³ A lemélyítés idejét még nem ismerjük, de az itt fekvő 3/a–3/d rétegek kifelé lejtő elhelyezkedése utal arra, hogy e szakaszon (nyilván a feltárt szelvénytől még kifelé is) szélesebb várárkot képeztek ki. Ennek fokozatos feltöltődéséből alakultak ki itt a további, már középkori rétegek.

A 3/d réteg területünkön a legmélyebben fekvő középkori réteg. Fekete, iszapolódott agyagja és lejtése is várárookra utal. Leletanyagában fa- és

²⁰ DK felé a „B” fal miatt ilyen mélységbe már nem áshattunk le.

²¹ Drag. 1. típusú Pó-vidéki sigillata töredék, *Gabler Dénes* meghatározása szerint. (További meghatározásokat is neki köszönjük.) – A rétegben mintegy 1 m² területen csak egy cserép feküdt.

²² Pó-vidéki redukált égetésű cseréptöredék I. sz.

m. f.; vörössárga kerámia töredékek, egyik vörös karcolt festéssel, II. sz. m. f.

²³ *Nováki Gyula* ÉK felé az Előkapu 1–3. ház pincéjében 4 m mélységben figyelt meg római utat. Ez az általunk feltárt kövezet mélységadatával egyező és ugyancsak nem felel meg a késő római kapu magasabb szintjének! [SSz 16 (1962) 136.]

16. kép. VII. szelvény D-i oldala a várak iszaprétegébe mélyítve

Рис. 16. Южная сторона VII-го участка раскопа, углубленная в слой ила замкового рва

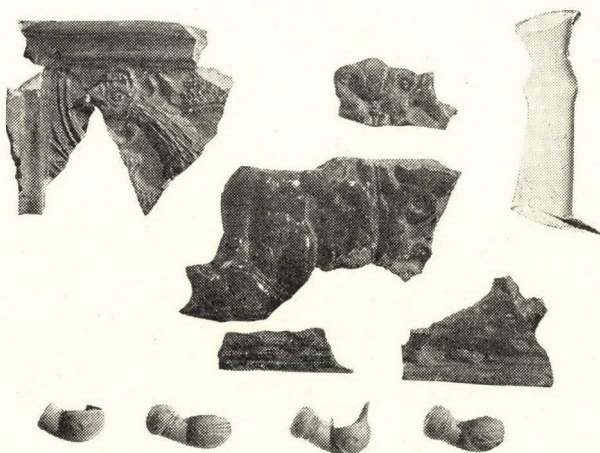
Fig. 16. Le côté méridional du secteur n° VII, enfoncé dans la couche de limon du fossé du château

szalmahordalék, kagylóhéj, kevés állatsont mellett bőrhulladékok (22. kép), valamint Árpád-kori fazekak és kancsók töredékei kerültek elő. Ezek zöme barna színű, csillámos homokkal soványított, vállukon többsoros csigavonalban körülfutó vízszintes bekarcolással, két darabon efelett egy soros hullámvonaldísszel (20. kép 1,10). A kiegészíthető fazék szürkésbarna, rosszul kiégetett, kavicsos és csillámmal soványított (20. kép 5), pereme még alig tagolt.

A kerámiák közül a legjellemzőbbeknek azokat a — ma még analógia nélkül álló — kancsókat tartjuk, melyek cserepe kívül vörösesbarna, de belső felületén szürke színű, kézikorongon hurkatechnikával készültek, szalagfülük a perem alatt, vagy avval azonos magasságban indul, egyiknél megfigyelhető, hogy a kis kiöntőcsücsök a fülre majdnem derékszögben helyezkedik el. Egyező anyagú a vállán vonaldíszes kancsó, vagy palack töredéke is (20. kép 9). Szürke, gyengén redukált égetésű kerámiát itt még csak három peremtöredék képvisel (20. kép 2,12—13), az osztrák típusú, lapos fedőt pedig egy rosszul égetett barna színű példány (11), utóbbi a réteg felső részében feküdt.

Az e felett következő 3/a réteg ugyanígy erősen

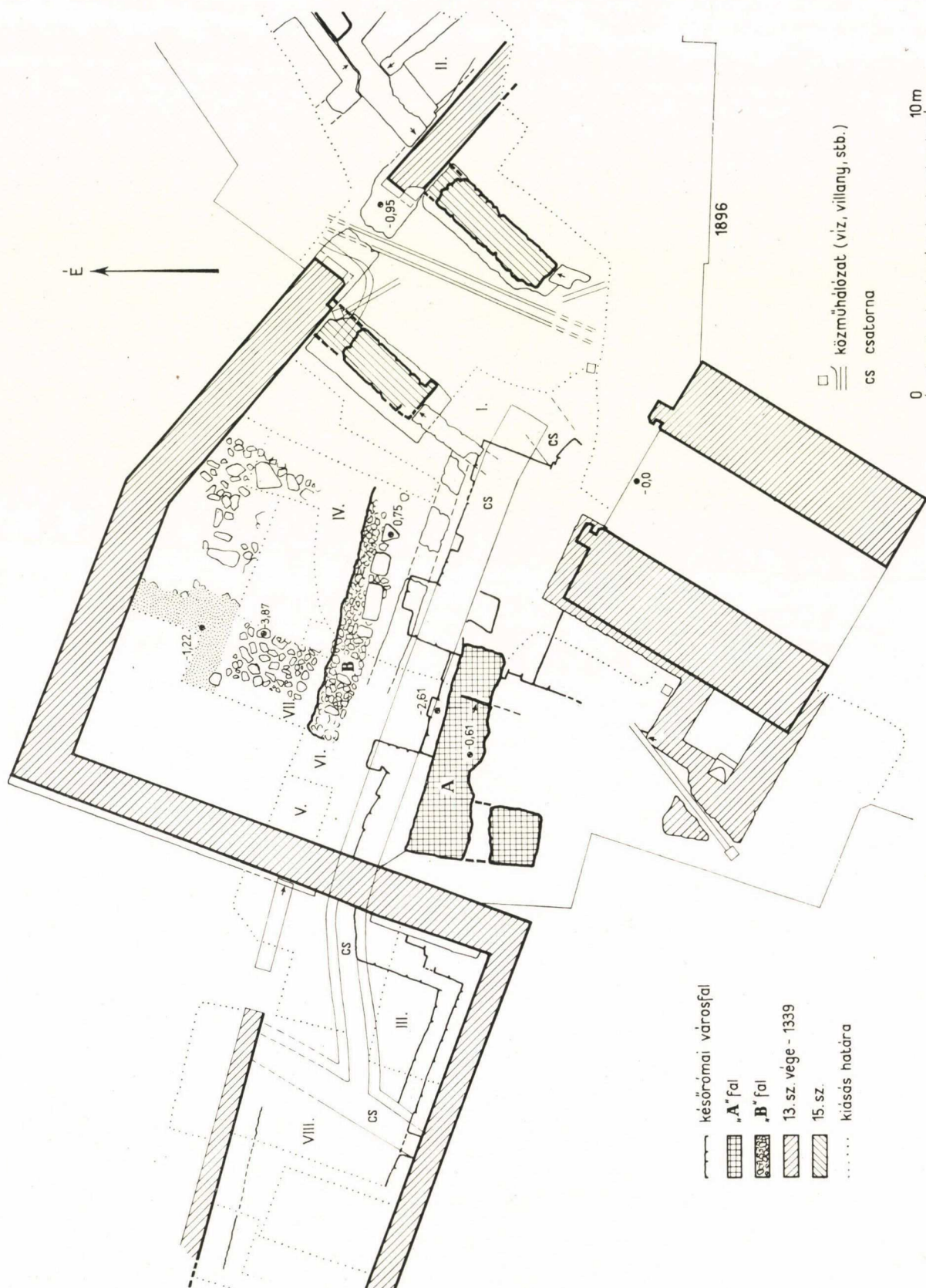
lejtős elhelyezkedésű; sötétbarna, agyagos réteg, ismét sok fa- és szalmatöredékekkel, helyenként már tűzezes jellegű. Kevés állatsont, csigahéj mellett, nyírfahéj darabok és őszibarackmag is feküdt benne, valamint nagyon sok bőrhulladék, köztük

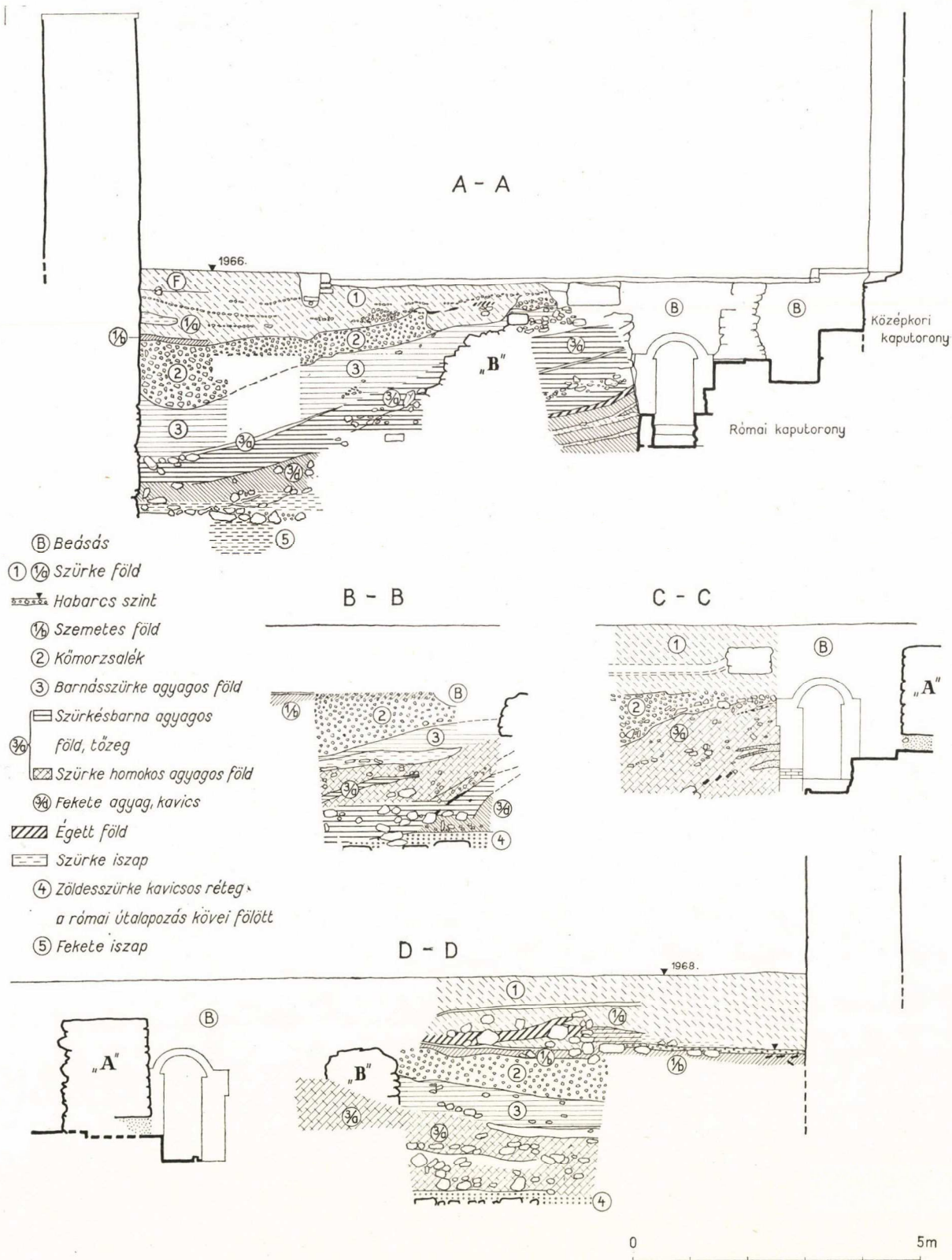
17. kép. Leletek a XVII. sz. közepéről

Рис. 17. Находки середины XVII века

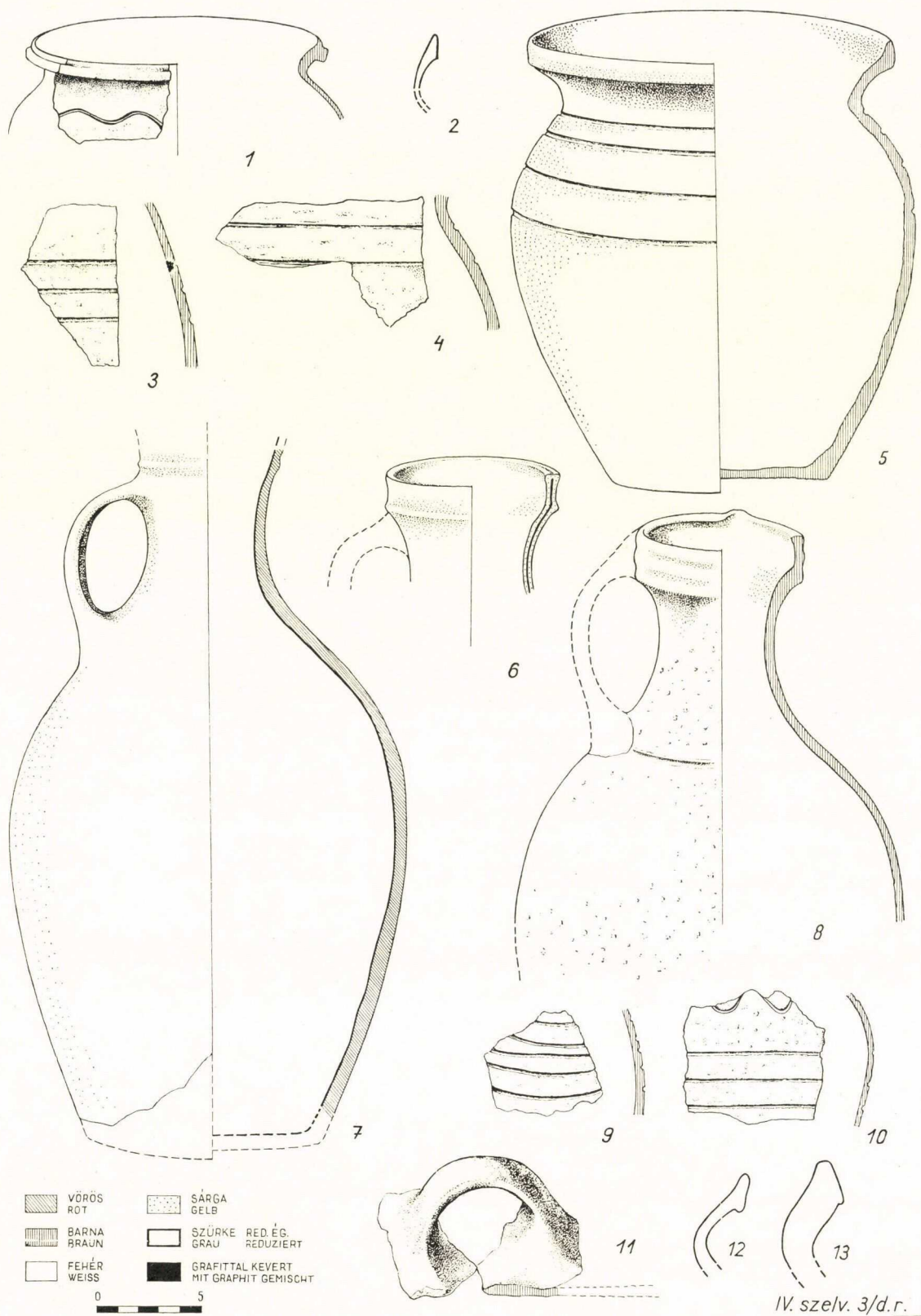
Fig. 17. Trouvailles datant du milieu du XVIIe siècle

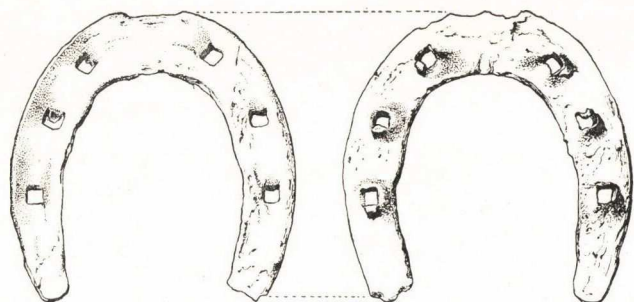
18. kép. Az ásatás alaprajza
 Рис 18. План раскопок
 Fig. 18. Plan des fouilles

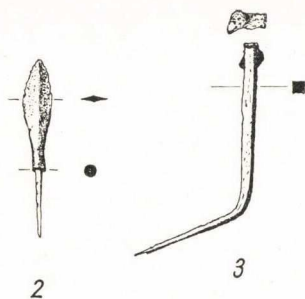
19. kép. Rétegmetszetek a kapuudvarban
 Рис. 19. Профили слоев привратного двора
 Fig. 19. Coupes stratigraphiques dans la cour de la porte

20. kép. A 3/d réteg leletei
Рис. 20. Находки из слоя 3/d
Fig. 20. Les trouvailles livrées par la couche 3/d

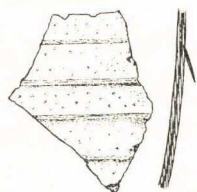
1

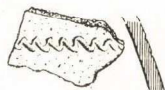
2

3

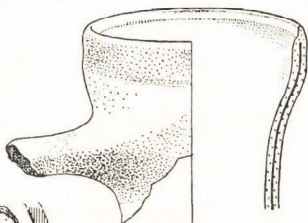
VII. szelv. 3/d.r.

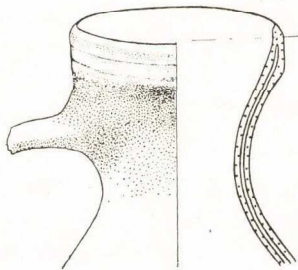
4

5

6

7

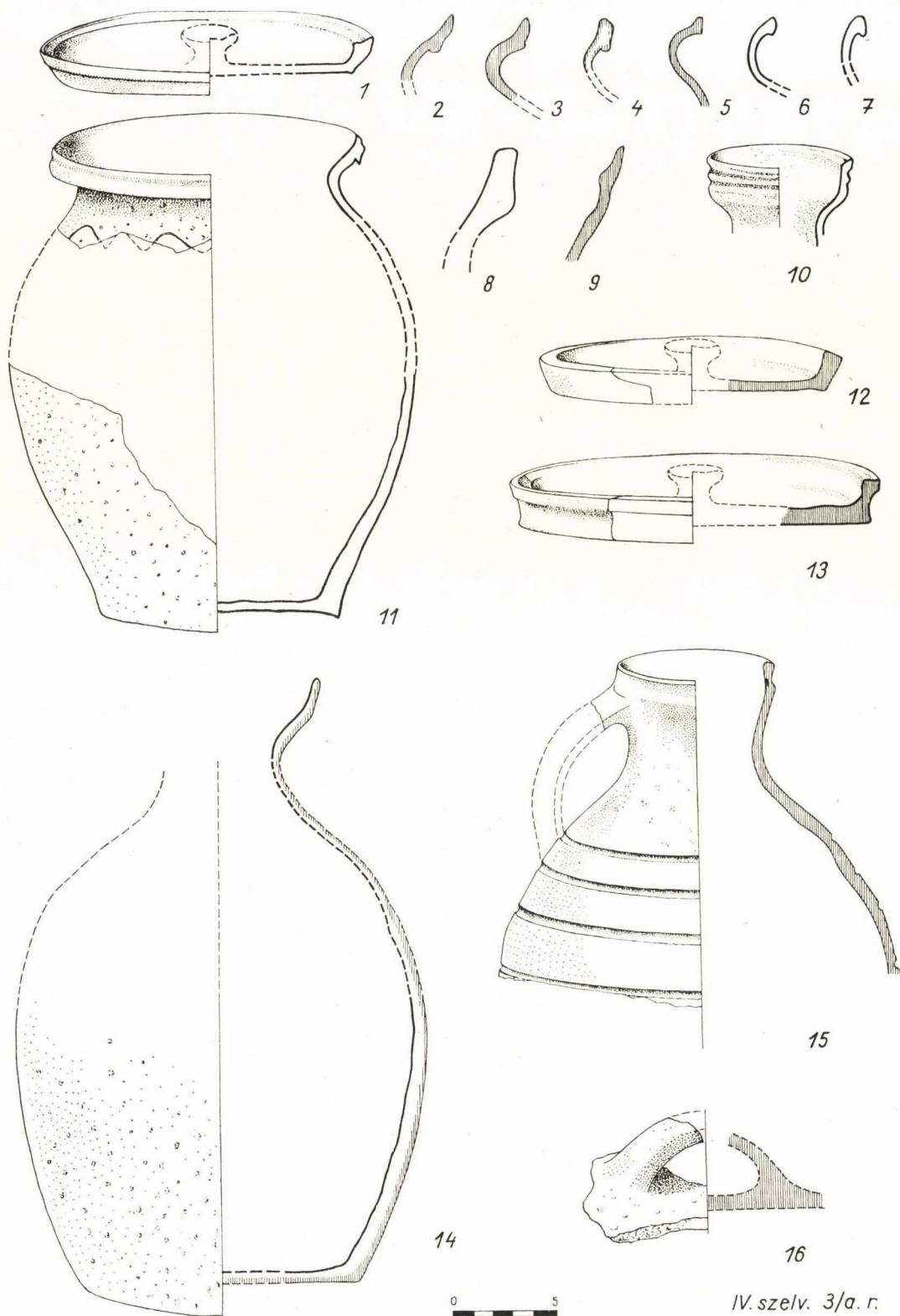

VII. szelv. 3/a.r.

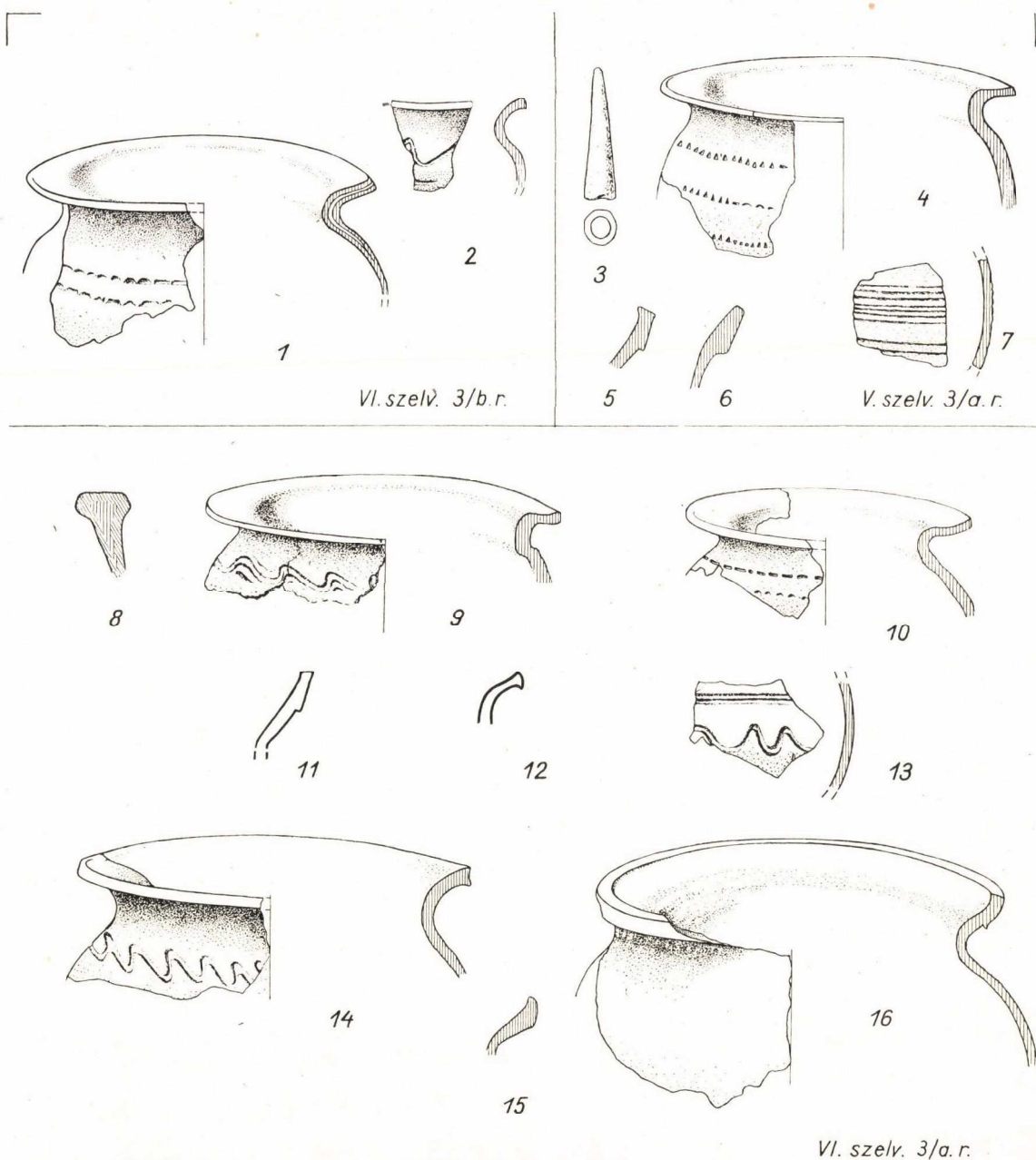
21. kép. 3/d—3/a réteg leletei
Рис. 21. Находки из слоя 3/d—3/a
Fig. 21. Les trouvailles livrées par les couches 3/d et 3/a

22. kép. Bőrleletek a 3/d rétegből, XII. sz. m. f.—XIII. sz. e. f.
Рис. 22. Находки из кожи из слоя 3/d, вторая половина XII — первая половина XIII века
Fig. 22. Trouvailles de cuir livrées par la couche 3/d. Seconde moitié du XIIe et première moitié du XIIIe siècle

23. kép. A 3/a réteg leletei
 Рис. 23. Находки из слоя 3/a
 Fig. 23. Trouvailles livrées par la couche 3/a

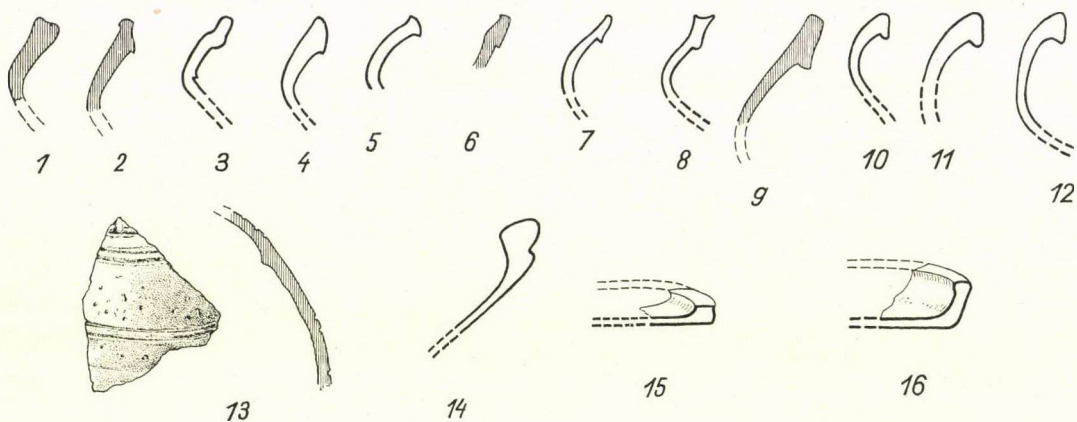

24. kép. A 3/a réteg leletei
Рис. 24. Находки и слоя 3/а
Fig. 24. Trouvailles livrées par la couche 3/a

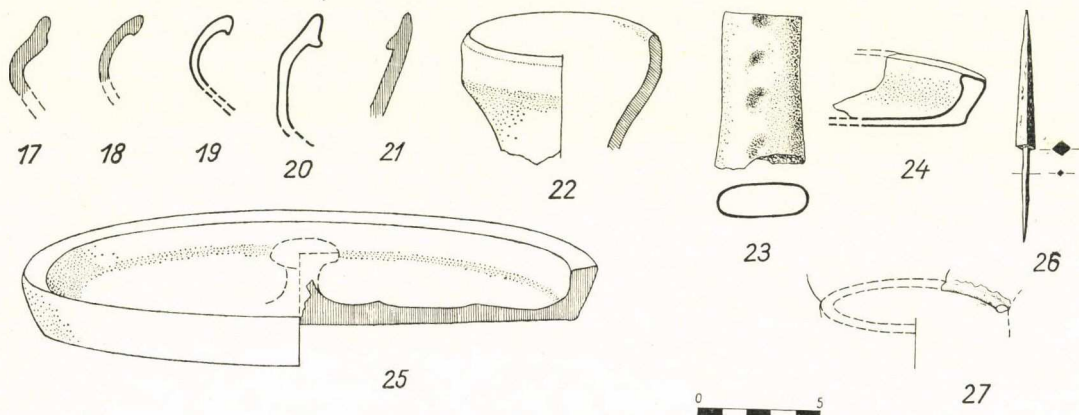
több cipőtalpdarab is. A réteg tetejét tözgesen összeálló, sötétbarna rétegcsík fedte. A leletanyagban az előbbi rétegben talált fazéktöredékhez hasonló, durva anyagú, kis kavicszemekkel soványított, fekete színű, fenékbélyeges fazék darabjait találtuk, vállán egysoros hullámvonaldísszel, kissé galléros peremmel. Anyaga és mérete alapján ehhez tartozhatott a lapos fedő is (23. kép 1,11). Jellemzőjük a kezdetleges, kissé redukáló hatású gyenge kiégetés. Az előző réteghez hasonlóan, itt is találhatók szalagfüles kancsók (és palackok?), néha csigavonalban körülhaladó, bekarcolt dísszel; cserépanyaguk helyenként foltosan narancsvörösre

égetett. Különböző gyengén tagolt profilú fazékperemek között már kissé legömbölyített, kihajló formák is előfordulnak, redukált égetéssel (23. kép 6–7). Rosszul égetett, barnás színű, lapos osztrák fedőtípusok gyakoribbak (23. kép 12–13, 16).

Ettől a szelvénytől Ny-ra, a VII. és V–VI. szelvény területén is feltártuk a hasonló mélységben húzódó, egyező lejtésű rétegeket. Itt már sajnos a leletanyag jóval ritkább volt: így pld. a 3/d rétegben csupán egy lapos vaspátkó, vasszög és lapos lándzsaalakú nyílhegy képviselte a számottevő leleteket (21. kép 1–3). A 3/a rétegben ismét

IV. szelvény 3. r.

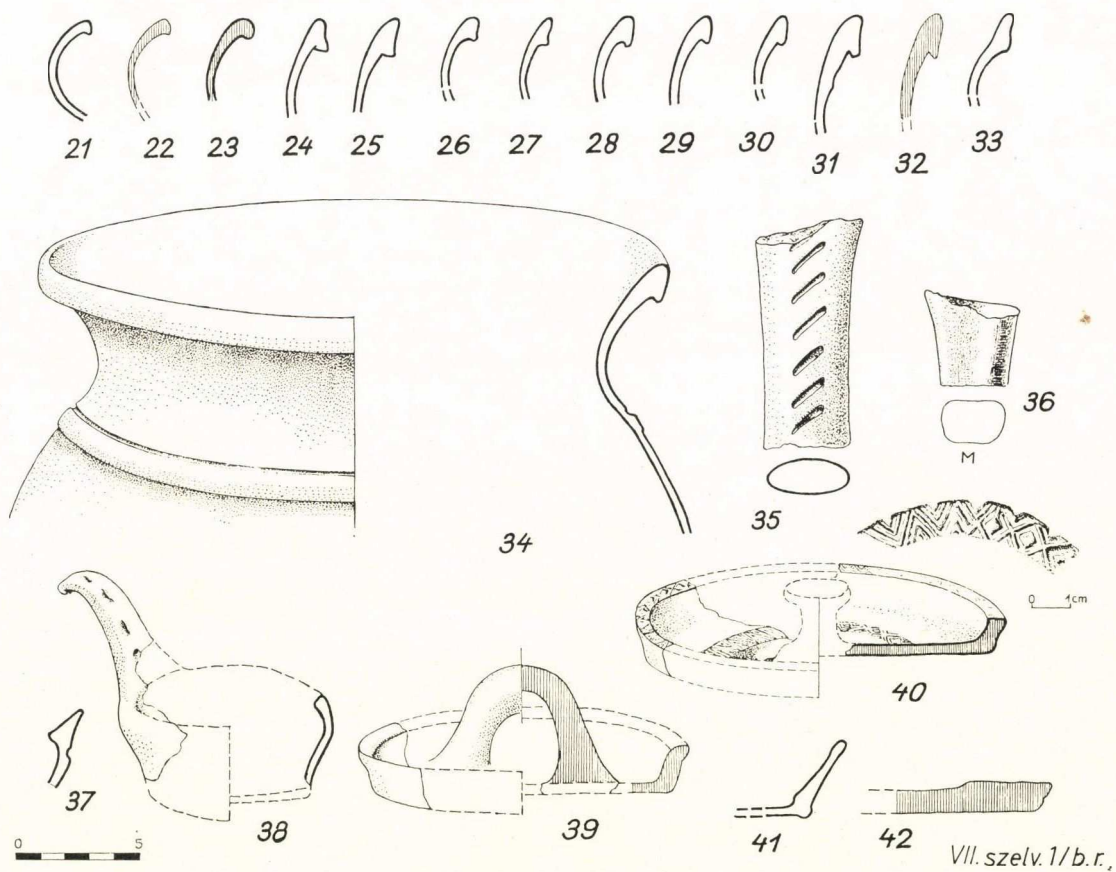
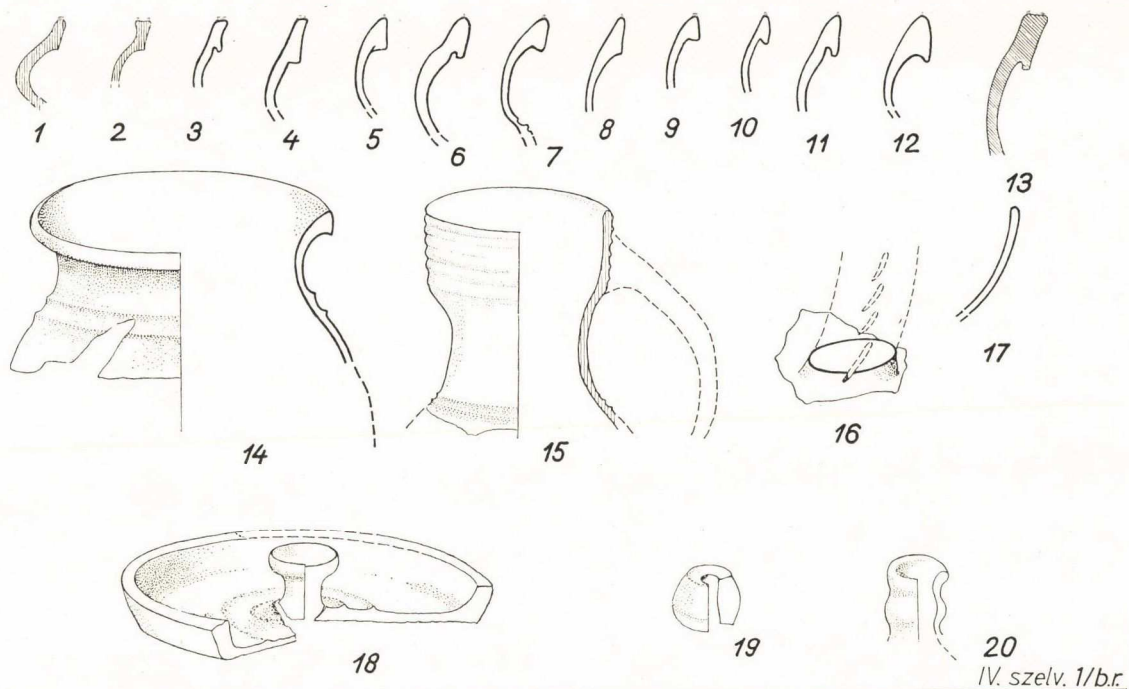
VII. szelvény 3. r.

25. kép. A 3. réteg leletei
Рис. 25. Находки из 3-го слоя
Fig. 25. Trouvailles livrées par la 3e couche

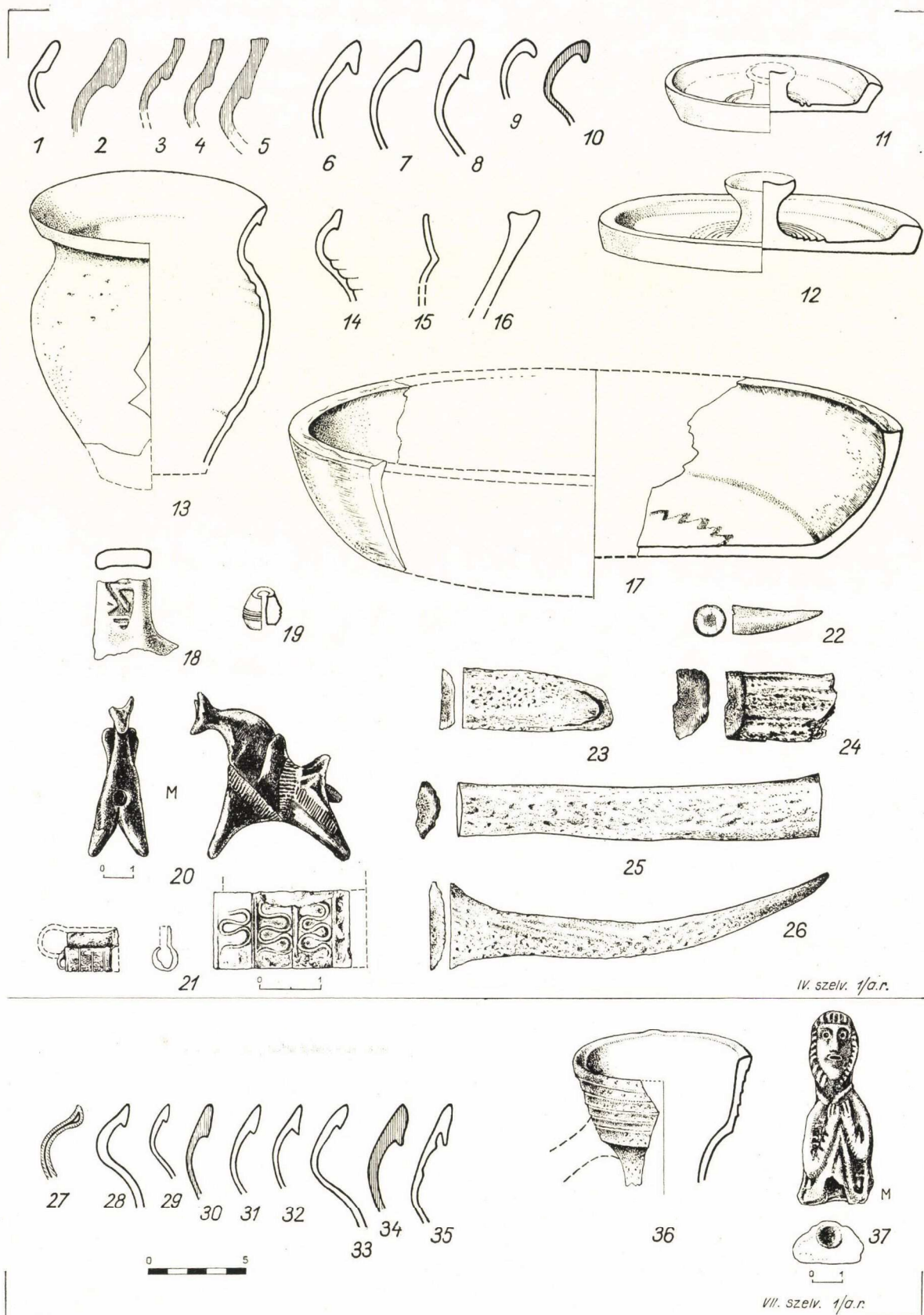
került elő barnássárga cserépkancsó, egyiknek lapos fülén benyomkodott, ferde rovátkolással (21. kép 7). A távolabb eső V–VI. szelvényben a réteg összetétele már nem olyan tözeges, nedvesen összeálló, hanem szárazabb és homokosabb, igaz, hogy e szelvényekben a rétegnek már magasabban fekvő, az árok belső partjához közel eső része fektűt. A VI. szelvényben a 3/b rétegben rosszul égetett, tagolatlan peremű fazéktöredékek – egyik hullámvonallal, a másik körpecsétlővel benyomott dísszel – voltak (24. kép 1–2). A 3/a rétegből az V. és VI. szelvényből (metszetrajzon 19. kép C-C, D-D) ugyancsak körpecsétlővel díszített fazekak kerültek elő. A bekarcolt, egysoros hullámvonaldísz itt is gyakori, de előfordult még a fésűs hullámvonaldísz is, valamint egy kívül vöröses színű bográcsperem is (24. kép 8–9). Jellemzőknek kell tartanunk azokat a kancsó- vagy palacktöredékeket, amelyek elszórtan mindhárom szelvényben a 3/a rétegben fektűtek: ezek barna színű (belső felületük néha szürke) jobban iszapolt anyagú

darabok, melyek külső felületét függőleges irányú *polírozással* simították fényesre.

A 3/d–3/a rétegek értékelésekor figyelembe kell vennünk, hogy ezek helyzetük és jellegük szerint a városfal előtt kiképzett árok részben mesterséges feltöltését képezték, leletanyaguk egy része már másodlagosan került ide, valószínűleg hosszabb idő alatt. A mélyebb részek az árok közepe felé tözeges jellegüket az itt már állandóan vizes agyagrétegeknek köszönheték, ezek (különösen a fa- és bőrdarabok bizonyítéka szerint) mindaddig, míg a felső feltöltés rá nem került, *vízzel voltak fedve*. A rétegek kormeghatározásához elsősorban a 24. kép 1–2, 4, 10, 14. rajzán ábrázolt tagolatlan peremű fazekakat hívhatjuk segítségül. Az edényeket díszítő egyszerű vonaldísz, a vállon hullámvonallal a hazai és a határainkhoz közel fekvő lelőhelyeket figyelembe véve általában a IX–XIII. század között használatos, a bemutatott példányokhoz közelebb álló fazéktípusok főleg a XI–XII. században gyakoriak. Az

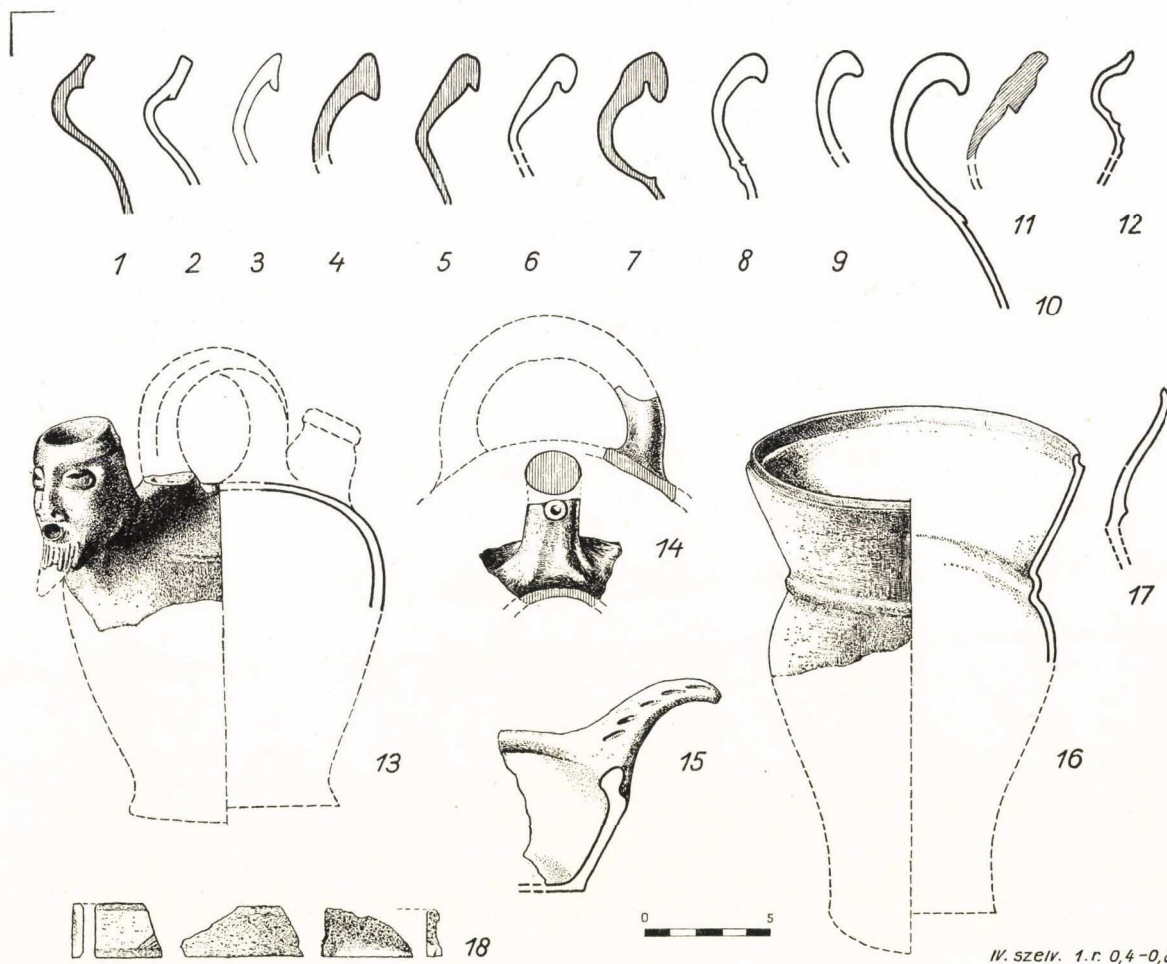
26. kép. Az 1/b réteg leletei
Рис. 26. Находки из слоя 1/б
Fig. 26. Trouvailles livrées par la couche 1/b

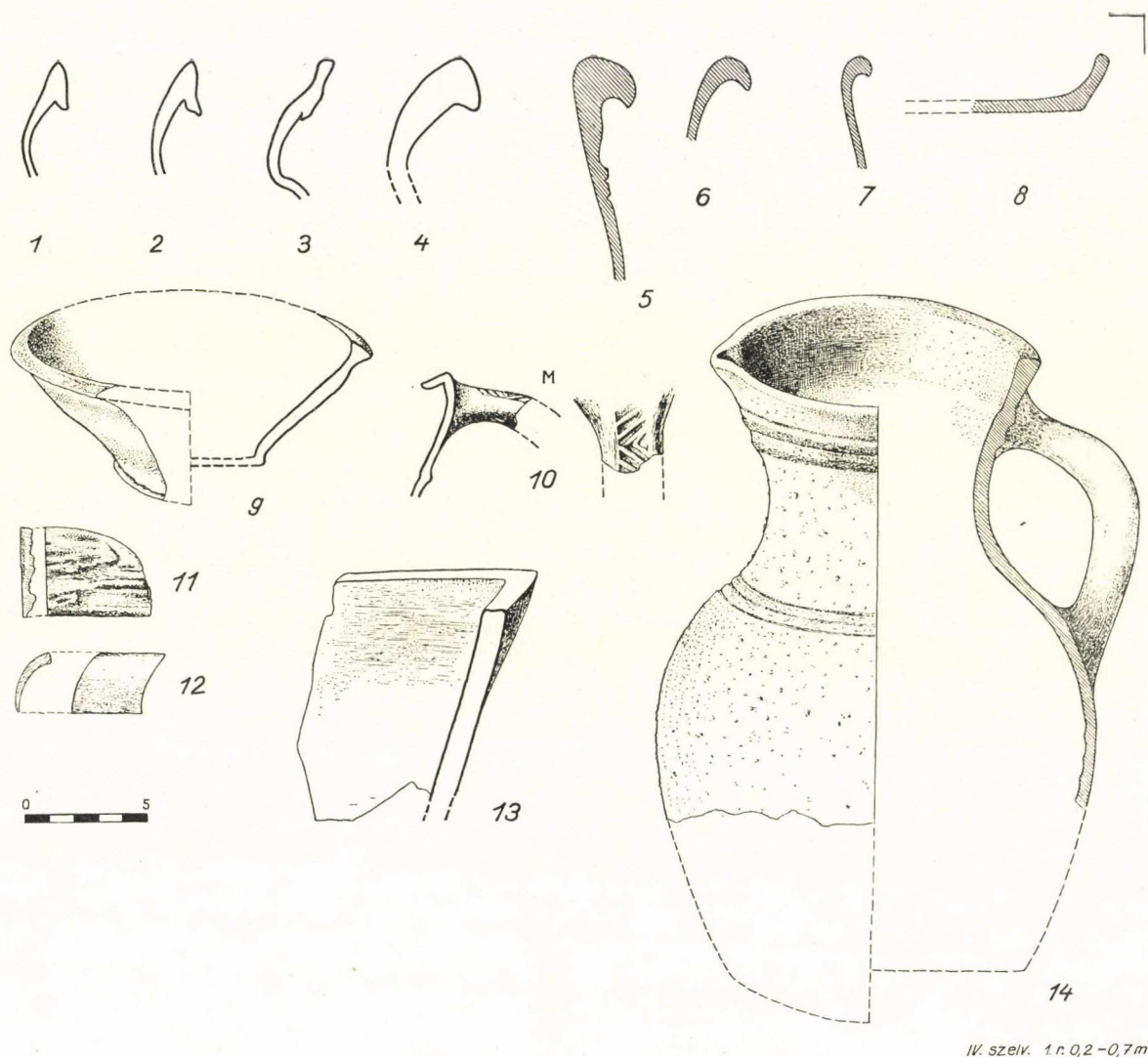
27. kép. Az 1/a réteg leletei
 Рис. 27. Находки из слоя 1/а
 Fig. 27. Trouvailles livrées par la couche 1/a

Lásd 28. kép 13.

28. kép. Az 1. réteg leletei
Рис. 28. Находки из 1-го слоя
Fig. 28. Trouvailles livrées par la 1-re couche

29. kép. Az 1. réteg leletei
Рис. 29. Находки из 1-го слоя
Fig. 29. Trouvailles livrées par la 1-re couche

éremleletes, pontosabban meghatározható edények közül egy burgenlandi fazék a legközelebbi analógiája ezeknek a laposan kihajló szájú, barnára égetett fazekaknak az 1130 körüli évekből.²⁴ A fogaskerékkel benyomott dísz fazekakon a X–XII. század között gyakori, az andornaktályai éremleletes edény ezek közül a XI. század végén készült.²⁵ A 3/a rétegben már fellépő, valószínűleg alsó-ausztriai kerámiafajták közül a lapos, tányér alakú fedők használatának kezdetét az új osztrák kutatás a XII. század második felére teszi.²⁶ Egyes peremformák (23. kép 2, 8) már inkább a

XIII. századra utalnak. A sima szélű, feltűnően vékony lópatkó egyelőre pontosabban nem keltezhető, de utalnunk kell arra, hogy szláv erődített telepeken a VIII–IX. században és a X. század elején már használják, és Kelet-Németországban a hullámos szélű patkótípussal együtt fordul elő a XII. században.²⁷ A lándzsa alakú nyílhegy a IX–XI. században Kelet-Európában gyakori laposabb típusának ahhoz a továbbélő variációjához tartozik, melynek nyéltüskéje már hosszabb, s ezért arányaiban már eltér a korábbiaktól; Oroszországban a XII. sz. végén – XIII. sz. első felében for-

²⁴ Steininger, H., Die münzdatierte Keramik des Mittelalters . . . in Österreich. (Wien 1964) 19., 1. sz. — Díszítésben közel álló fazék a XI. sz. végéről: Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 207, 2. számú lelet, 14. kép 2.

²⁵ Parádi N., i. m. 14. kép 4.

²⁶ Felgenhauer-Schmiedt, S., Die keramische Hori-

zonte des Hausbergs zu Gaiselberg. AAu. Beiheft 10 (1969) 11.

²⁷ Beranová, M., Sborník Národního Muzea v Praze, A. 24 (1970) 15–16, I. t. 2–3.; Herrmann, J., Köpenick. (Berlin 1962) 34.

dul elő.²⁸ Ezek alapján a legelső középkori rétegek keletkezésének idejét a XII. századra, legkésőbb a XIII. sz. első felére tesszük.

Az előbb leírt 3/d–3/a réteg képződése után készült el az a kissé rézsűs lábazatú támfal, egyben mellvédfal-alapozás, mely a városházak irányával párhuzamosan e terület közepén feküdt („B” fal 15–16. kép). Agyagba rakott kövei a 3/a réteg belső szakaszának oldalára támaszkodva a külső oldalon már kissé a rétegbe mélyedtek. Felső részén a felmenő fal aljaként négy nagyobb lapos kő feküdt egy sorban, ezek a római városházából bontott kváderkövek darabjai. A fal K felé volt a legvastagabb és a legmélyebb (19. kép A-A), Ny felé egyre keskenyedett és már csak a 3/a homokosabb agyagréteg tetején feküdt (B-B és D-D metszet). Célja elsősorban az itt kiképzett árok belső oldalának védelme lehetett a kapu közelében. A falat 8,5 m hosszúságban tudtuk feltárni, Ny felé már megszűnt, K felé pedig a későbbi 2. kaputorony fala miatt már nem tudtuk követni — de itt a modern közművek is átvágják a rétegeket. A fal oldalát és részben tetejét a kváderok külső síkjáig a 3. réteg agyagos földje fedte. Ez is az árok lerakódásaként keletkezett, vastagabb és egységesebb jellegű, mint az alatta fekvő rétegek, de kevesebb leletanyaggal. Barna színű, tagolt peremű fazekak töredékein kívül bekarcolt vonaldíszes barna fazék- és korsótöredéket tartalmazott, valamint belül szürke, kívül barna vagy narancsvörös kancsók vagy palackok polírozott felületű darabjait. A tárgyformájú osztrák fedőtöredékek itt is gyakoriak. Utóbbiak és a fazekak között a szürke, jól redukált égetésű darabok már jóval gyakoribbak, mint a lejjebb fekvő rétegekben (25. kép 4–5, 10–12, 15–16, 19–20, 23–24). Négy-szögletes keresztmetszetű, ár alakú nyílhegy és szintelen jóminőségű üvegű kettőskónikus palack gyűrűs oldaltöredéke került elő (25. kép 26–27) a VII. szelvényben.

A 3. réteg lerakódásának idejét a leletek alapján a XIII. századra tehetjük. Erre utal elsősorban a redukált égetésű kerámia használatának fokozottabb mértéke, ami az új osztrák kutatás szerint Alsó-Ausztriában is a XIII. század első felében kezd erősödni, és a század második felében már jelentős.²⁹ A kormeghatározáshoz felhasználhatjuk a kettőskónikus üvegpalack jellemző gyűrűs töredékét (25. kép 27), amely a legújabb magyar kutatás szerint a XIII. sz. második felétől kezdve

már előfordul hazánkban.³⁰ A hátán ujjbenyomásokkal díszített kancsófül (25. kép 23) használata is bizonyítható már a XIII. században.³¹ Az ár alakú nyílhegy a keleti páncéltörő nyilak egyik jellegzetes, igen hosszú ideig használt típusához tartozik (i. sz. fordulójától a XIV. századig), így a pontosabb kormeghatározáshoz már nem segít, de az előbbi meghatározásoknak sem mond ellent.³²

A második kaputoronytól Ny-ra az ásatás során (a kiugró városházzal bezárt területen) minden metszetben jelentkezett a 2. réteg vastag planírozási törmeléke a 3. réteg felett. Anyagát fehér színű mészkőmorzsalék, apró mészkőtöredékek steril betöltése képezi, mindenféle leletanyag nélkül. Elhelyezkedése arra mutat, hogy a korábbi egyenetlen szinteket, illetve a korábbi várak itt húzódó lejtőjét töltötték fel egy új, vízszintes terepszint kialakítása céljából, anyagát pedig az *akkor folyó nagyobb mérvű építkezés* (egyben kőfaragás) törmeléke szolgáltatta. A réteg (kis beásással megszakítva) a „B” fal maradványa fölött is áthalad, azaz ennek szerepe is megszűnt már. Az új átalakítási-építkezési munkák idejére a réteg É-i szakasza fölött feltárt vékony személtreteg leletei utalnak. Az 1/b. réteg szemetes csikjában faszéntörmelék, kevés téglák és lapos tetőcserep-töredék, háziállatsont mellett sok vas salakkröngőt találtunk (1 m² felületen 25 darab). Leletanyagának legnagyobb részét szürke, redukált égetésű kerámia képezi: fazekak, kancsók, lapos fedők, merítőedény és méces. A rosszabbul égetett szürke, barna színű kerámia a lejjebb fekvő rétegekkel szemben itt már alig fordul elő. A fazékperemek között a legömbölyített, de kívülről visszanyomott galléros megoldású gyakori (26. kép 5–6, 11, 24–26, 31–32). Kormeghatározás szempontjából jellemző, hogy a legömbölyített, vastagabb, kihajló peremforma³³ még nem fordul elő, a ferde bevagdálásokkal díszített fülű kancsók már megtalálhatók (26. kép 16, 35), és a bevagdalt fülű kis merítőedény is megjelenik (38). Ezek a formák a XIII. századra jellemzők, vagy ettől kezdve lépnek fel. Pontosabb meghatározást egy tányér alakú alsó-ausztriai fedő töredékei adnak (26. kép 40), melynek belsején és peremén körpecsétlővel készített díszítés látható. Az összetettebb, geometrikus mintákból, „római számokból” képezett körpecsétdísz a középkori kerámián korábban (IX–XII. sz.) kezdődő nyugat-európai divatja nyomán Közép-Európában a XIII. században jelentkezik, és a

²⁸ Медведев, А. Ф., Ручное металлическое оружие. Москва (1966) 73. 62. típus. Гончаров, В. К., Райковецкое городище. (Киев 1950) XIII. t. 18. 135. (A rajkoveci erődített település kora: X. sz.–XIII. sz. első fele) — Közelálló formájú nyílhegy, bár kiszélesedése hátrább van, a XII. sz. végi leletegyüttesben Moldvában: Scorpan, C., Dacia 9 (1965) 447., 5. kép 8. — Csehszágából és Lengyelországból még a XIII. sz. második felében is használták: Hejna, A., PA 53 (1962) 462, 4. kép 1. — Arányaiiban közelálló, de már rhombikus keresztmetszetű az egyik csölyösi kun nyílhegy; XIII. sz. második negyede: Pálóczi-Horváth A., FA 20 (1969) 8. kép 3.

²⁹ Felgenhauer—Schmiedt, S., i. m. 11–13.

³⁰ Gyürky, K., Acta ArchHung 23 (1971) 217–220.

³¹ A budai palotában a 32. gödörben 1235–1290 közötti érmekkel fordult elő. Képe: Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 130. kép 3.

³² Медведев, А. Ф. i. m. 83, (90. típus). A 21. táblán hasonló arányú darabokat közöl a XII–XIV. századból. Pszkovban csak a XII–XIII. sz.-i rétegben fordult elő.

³³ Ilyen kissé vastagított, kihajló peremek az alsó-ausztriai és dél-morvaországi kerámiában a XIII. sz. második felétől gyakoribbak, a XIV. sz.-ban már egészen általánosak.

XV. sz. elejéig használt. Az alsó-ausztriai fazekasság körében használata azonban (ugyanúgy, mint a magyar fazekasságnál) korántsem általános, hanem csak egyes műhelyekre jellemző, és rövidebb ideig volt divatban.³⁴ A legújabb osztrák ásatások során a XIII. századra meghatározható leletegyüttesekben találtak ilyen fazekakat, köztük a sopronihoz nagyon közelálló (talán egyező) mintával.³⁵ A kőszegi vár ásatása során a XIII. sz. második felére-végére meghatározható rétegben találtam hasonló mintával díszített fazekakat, ezek is valószínűleg alsó-ausztriai importkerámiák. Ugyanígy a század második felére-végére utalnak Sopronban azok a barnászöld mázas kerámiatöredékek, melyek egy közelebből meg nem határozható formájú, füles edényhez tartoznak (26. kép 36). A világosszürke, vastag cserépen engobe nélkül foltos, barnászöld ólommáz látható, a korai mázas osztrák edények egyik jellegzetes árnyalata és megoldása ez.

A szemétréteg fölött, közvetlenül a kiugró várossal belső oldala mellett 3,9 m szélességben kemény habarcsos szintet képeztek ki (19. kép D-D metszet, 18. kép alaprajzán a pontozott felület). Ez a szint nyilván a kiugró várossal építése során keletkezett, mert csak e várossal belső oldala melletti sávban jelentkezett ilyen simán és összefüggően. A habarcsszint felett újabb szemétréteg feküdt: 1/a réteg; (19. kép A-A és D-D metszet). Ez már a szint feletti természetes feltöltődés, melynek összetétele nem egységes, humuszos és agyagos rétegesíkok és sóderfoltok váltakozásából állott, és a felette húzódó középkori humuszrétegből sem mindenütt választható el. Leletanyaga részben egyezik az 1/b réteggel, részben már valamivel későbbi (27. kép). Itt is a redukált égetésű, szürke kerámia dominál, részben még a XIII. századra tehető formák, de a XIV. század kezdetének kerámiáit is megtaláljuk már (27. kép 14). Leletei között több szarvasagancs-darab bizonyítja egy közeli csontfaragó műhely tevékenységét fűrészelt

hulladékdarabjaival (27. kép 22–26). Három ritkább tárgy érdemel itt figyelmet: egy oroszországi lakat rézberakásos dísszel és két mázas kerámiajátékfigura. A lakat hengeres testű, oldalról csukódó, rézlemez borítású, oldalán finom díszítés nyomai (27. kép 21); pontos formája nem vehető ki, de valószínűleg az ó-orosz lakatok XII–XIII. században elterjedt típusához tartozik.³⁶

A kerámiafigurák közül az egyik apró szobor, kezét imádságra tartó szakállas férfit ábrázol félalakban, meglehetősen primitív felfogásban. Fehér, puha cserép, tüzes sárga ólommázzal bevonva, valószínűleg sokszorosító félformából készült (hátdoldala kidolgozatlan). Alsó részén kónikus kiképzésű lyukat találunk: az eredeti felerősítés helye. Rendeltetését illetően arra gondolhatunk, hogy népiesebb megfogalmazású házioltárka egyik szobra lehetett, ami különösen a XIV–XVI. században gyakori – elsősorban a városi lakosság körében. Kezdetleges stílusa miatt pontosabb kormeghatározását nem adhatjuk, a lelőkörmények alapján azonban a XIV. századnál fiatalabb nem lehet (27. kép 37).³⁷ A másik darab jellegzetes középkori gyermekjáték: erősen leegyszerűsített, stilizált lószobrocska, hátán magas kapájú nyereggel. Oldalát körpecsétlővel benyomott rovátkák díszítik, a ló szügyén kónikus lyuk található. Sárgás-rózsaszínű, finom cserép, egész felületén engobe nélkül barnászöld ólommázzal bevont (27. kép 20). Az ilyen játékok a középkori lovagi tornákat utánózták: a lovacsák nyereg nélkül, nyereggel, valamint lovasfigurával egyaránt előfordultak a XIII–XIV. században, elsősorban Közép-Európában.³⁸ A soproni példány ahhoz a változathoz tartozik, ahol a lovag külön darabból készült (lehet, hogy nem is cserépből) és a ló szügyén kis lyuk található. Így az ide beerősített (fa) kopjával az ellenfél lovasát a nyeregből ki lehetett lökni. Hasonló megoldású lovacsákat Dél-Németországból,³⁹ Alsó-Ausztriából,⁴⁰ Morvaországból⁴¹ és Sziléziából⁴² ismerünk, ezek közül csak a németországi és a

³⁴ Erre mutat, hogy körpecsétdíszes importkerámiák hazánkban nagyon ritkák. A budai palota anyagában csupán 3 osztrák fazéktöredéken volt, ebből 2 darab a XIII. sz. második felére tehető.

³⁵ Felgenhauer-Schmiedt, i. m. 2–3. t. valamint levelének szíves adatai szerint.

³⁶ Колчин, В. А., Черная металлургия. МИА 32 (Москва 1953) (27. kép. v. rajza, 155–156.; Седов, В. В., Сельские поселения центральных районов Смоленской земли. МИА 92 (Москва 1960) 32 1953/127. kép v. rajza, 155–156.; 92 (1960) 118, 122; 61. kép 8. Borogyinó erődített telepéről XII–XIII. sz.-i leletanyagban. – E példányon látható a kis karika maradványa, amely a sopronin is megvan; ez véleményünk szerint a felfűzést biztosította a kinyitott lakatnál, hogy kulcsa ne vesszen el. – Ilyen lakatok fordulnak elő Moldvában Bitca Doamnei erődítésének XII. század végi leletegyüttesében is: Scorpan, C., i. m. 450–451.

³⁷ Az is elképzelhető, hogy gyermekjáték, mivel az említett házioltár-szobrocskák gondosabb és művészebb kivitelezésűek. – A soproni darabnak csak egy rokon példányát ismerem, ez a szerzetes teljes alakját mutatja, jellege és kidolgozása azonos műhelyre utalhat. A zalavár-récsésküti bazilikánál került elő. Képe: Cs. Sós, Á., Acta ArchHung 21 (1969) VIII. t. 4–6.

³⁸ Eddigi legnagyobb sorozatukat V. Burian írta össze, ki rövid összefoglalásában – néhány külföldi mellett – Cseh- és Morvaországból 12 lelőhelyről 28 db rajzát közölte: Burian, V., Časopis Etnografie 10 (1962) 301–307. Datálási kísérletét a legtöbb példány esetében tévesnek tartjuk. – Schmidt, E., Altschlesien 4 (1932–34) 282–287. Sziléziából 9 lelőhelyről 20 példányt közöl a XIV–XV. századból. – Kelet-Európában már ritkábbak. A moszkvai fazekasok a XV–XVI. században készítették játéklovacskákat, köztük nyereggel felszerelteteket is: Розенфельдт, Р. М., Московское керамическое производство. (Москва 1968) 24–25., V. t. 13–28.; Фехер, М. В., МИА 12 (1949) 54–56., 2. kép.

³⁹ Stammheim várából (Dél-Württemberg). Képe kormeghatározás nélkül az előzetes ismertetésben: Lutz, D., Nachrichtenblatt der Denkmalpflege in Baden-Württemberg 13 (1970) 92., 47. kép.

⁴⁰ Középkori vár- és településrégészeti konferencia kiállítása, Bécs 1969.

⁴¹ Nekuda, V. – Reichertová, K., Stredoveká keramika v Čechách a na Morave. (Brno 1968) 83. t. 2–3.

⁴² Schmidt, E. i. m. 283, a 11. számú Boroszlóbból. Stíluskritikai összehasonlítással ezt a XIV. sz. kezdetére teszi: i. m. 286.

Boroszlóban talált példányok mázasak. Rokonvánsaikkal ellentétben az említettek között műhelykapcsolat nincsen, bár feltételezhető, hogy egy részük nem helyi készítmény, hanem — ugyanúgy, mint az előbbieket — a kereskedelmi forgalommal kerültek el távolabbi piacokra is. A soproni lófigura bizonyosan nem helyi készítmény, hanem egy XIII. század végi — XIV. század eleji fejlettebb városi műhelyből kerülhetett ide.

Egy 40 cm-es átmérőjű kőgolyó, mely 1 m mélységből került elő, mérete és rétege alapján nem lehet már ágyúgolyó, hanem valamilyen követőgép (fr. engin à balancier, ném. Blide) lövedéke, amilyeneket a XI–XV. század között nemcsak az ostromlók, de a védekezők is sokáig használtak.

Az 1/a réteg feltöltődése tehát nem sokkal későbbi, mint a szint alatti szemétréteg, és az új városfal kiépítése után a XIV. sz. elején kerülhetett ide.

A felette húzódó 1. réteg már a legtöbb helyen nem volt biztosan elválasztható. Ennek leletei között 0,4–0,8 m mélységben még mindig a szürke, redukált égetésű kerámia dominál, köztük jellegzetes XIII. század végi darabokkal (28. kép 7, 9–10, 15). Ezeknél későbbinek látszanak a szürke, finoman iszapolt, jól korongolt pohártöredékek (28. kép 16–17), sajnos jól datált analógiájukat nem ismerjük.⁴³ Itt is találkozunk csontfeldolgozó műhely hulladékával (18). Az importkerámiák között két ritka töredék található. Az egyik világosszürke, jól iszapolt, redukált égetésű korsó töredéke. Bár csak kis darabja maradt, jellegzetes kiképzése alapján eredeti formája jól elképzelhető: gömbölyödő testű, válla fölött laposan záródó edény gyűrűs alakban kiképzett vederfüllel. Kiöntőcsöveiből egy maradt meg (2 vagy 3 lehetett), ezt szakállas emberfej formára képezték. Korongon felhúzza, kívül simított kiégetett (28. kép 13). Egy másik hasonló formájú korsóból csak fültöredéke maradt (28. kép 14). A belsején látható korongolási bordák bizonyítják, hogy nem korsóváll töredéke, hanem felső záródáshoz tartozott, azaz az előbbihez hasonló formájú edényhez. Ennek szürkésbarna cserepét világos olivazöld ólomház fedti engobe nélkül. A fül hátát körkörös bepecsételések díszítette, közvetlenül indulása alatt a letört kiöntőcső kerekedő kidomborodása észlelhető. Mindkét darab azoknak az asztali folyadéktartó korsóknak és kannáknak ritka sorozatához tartozik, amely a XIII. század végén osztrák, valószínűleg bécsi műhelyekben készült.⁴⁴

A réteg felső részének leletanyaga már a XV. sz.-ra tehető kerámiákat is tartalmaz (29. kép

5–8, 13–14), bár keveredett bele korábbi is. (Újkori fedőréteg itt nem volt, a századvégi tereprendezéskor ezt a későbbi feltöltéssel együtt kihordták.) Vannak e rétegben is korábbi darabok: így a zöldessárga mázas kancsótöredék, fülén körpecsétlővel készített geometrikus dísszel (29. kép 10). Ez is alsó-ausztriai import lehet, analógiája nem ismert.

A kapuudvar szelvényeiben feltárt rétegek alapján tehát a következő kronológiai folyamat olvasható le: A terület legkorábbi középkori falmaradványa az „A” jelzésű fal, melynek külső szintjét és rétegét az újkori csatornával elvágták (15. kép). Helyzeténél fogva azonban nem lehet későbbi a C-C metszetben ábrázolt homokos-agyagos 3/a rétegnél, melyben XI. sz. vége — XII. sz. első felére utaló kerámia feküdt. Az elbontott késő római út helyén fekvő várak legalsó iszaprétegei a XII. században, legkésőbb a XIII. sz. első felében már lerakódtak (3/d–3/a réteg). Ezek szerint itt az Árpád-kori ispáni vár kapuja közelében kialakított várak belső szakaszát tártuk fel, s a korábbi korszakok kapukijáratát elfalazó „A” fal is még az ispáni várhoz tartozik. A legkorábbi, XI. századi periódust meghatározó réteget itt nem sikerült megfigyelnünk, s ezért nem bizonyíthatjuk, hogy e fal és várak már a XI. sz.-i első erődítési rendszerhez tartozott, vagy csak a XII. századtól, egy esetleg bekövetkezett átépítés, újra erődítés eredménye.⁴⁵ Az ispáni vár árka a XIII. sz. folyamán a korábbi záróvonaltól 4,5 m-re kijebb egy a belső partját védő, hevenyészettebb jellegű támfalat kapott: „B” fal, mely agyagba rakott köveivel a feltöltődő árok belső oldalát is biztosította. A feltöltődés (részben természetes iszapoldással, részben az árokba kidobott szemétanyag miatt) tovább folytatódott (3. r.) és e rézsús lábazatú fal alját is elborította.

Ezután szűnik meg az árok szerepe, készül a várból várossá alakuló központ városfala (II. periódus), itt a kapuudvar fala, s a megszüntetett árok helyét a falon belül az építkezés kőfaragó törmelékével feltöltik (2. r.), az udvar szintjét kialakítják (1/b. r.) a XIII. sz. végén, vagy már az 1300-as években. A „B” fal szerepe evvel ugyancsak megszűnt.

*

Részletes történeti kép csak a Várostorony körül lefolytatott valamennyi ásatás és leletmentés eredményének közzététele után fog kibontakozni. Az itt feldolgozásra került megfigyelések alapján is fontos következtetéseket tehetünk Sopron fejlődéséről. 1. Az ispáni várhoz várak is tartozott.

⁴³ Nekuda, V.,—Reichertová, K., i. m. 64. t. 4., Brnobl.

⁴⁴ Holl I., BpR 16 (1955) 175; Ua., BpR 20 (1963) 342–343., 17–21. kép.

⁴⁵ E kérdésben döntő bizonyítékot Póczy Klára és Tóth Sándor ásatási megfigyelései adhatnak, az „A” falon belül megfigyelt szintek alapján. Az eddigi meghatározások bizonyos mértékig még ellentmondók. Póczy Klára a kijárat utolsó periódusát a VI. századra

teszi, Tóth Sándor viszont [ArchÉrt 97 (1970) 321.] egy későbbi leletmentése alapján „a sánc építését megelőző középkori periódushoz” köti az utolsó kijáratot. — Magam itt ásatást nem végeztem, de a közelfekvő szintek és az alaprajzi helyzet miatt úgy hiszem, az ispáni vár első kapuja még itt volt, majd a gerendaváz sánc leégése után a kaput kívül elfalazták. Az új kaput a várostorony helyén magasabb szinten építették ki.

Ennek ugyan csak az É-i kapu melletti szakaszát figyelhettük meg, de a XII–XIII. sz. első felében itt lerakódó iszapréteghez nagyon hasonló rétegeket figyelhettünk meg az alsó falszorosok feltárása során más pontokon is.⁴⁶ A rétegben minden esetben jelentkező csigaházak, az É-i kapunál ezenkívül még nyírfakéreg darabok és bőr lábbelik részei bizonyítják, hogy a várak állandóan vízzel volt tele. 2. Az ispáni vár kapuját — talán a XII. sz.-ban — egy nagyméretű pusztulás után ÉK felé elfordított tengelyű útvonalra nyílóan helyezik át. Az „A” fal kváderes külső síkjával már e periódushoz tartozik, lehet, hogy kisméretű, belül nyitott kapuvédő torony maradványa. A várak csak e periódustól kezdve bizonyítható leletekkel, de korábbi kialakítása valószínű. 3. A XIII. sz. folyamán a várak feltöltődése meggyorsul, új, kijebb helyezett fal épül: „B” fal. Talán ez időre tehető a korábbi ásatások során más szakaszokon⁴⁷ megfigyelt I. periódusú fal, a római városfal csonkjának tetején? 4. A várossá alakuló vár árkat feltöltik, a XIII. sz. végétől 1339-ig elkészül az új háromszoros városfal, É-on kapuudvarral és toronnyal. A késő római városfal — mely külső oldalával 3,5 m magasságig védte az ispáni várat is — szerepe most sem szűnik meg. A hármass városfal középső fala lényegében ennek rekonstrukcióját jelenti (II. periódus). A XV. sz. első negyedében a tűzfegyverek alkalmazásának megfelelő kisebb átalakítások kezdődnek, e munka során épülhetett meg a második kaputorony. Az átalakítások 1432–1441. között jelentős ütemben folytak.⁴⁸ (III. periódus.)

A történeti képhez új adatokat nyújt a leletanyag egy része is. Még az ispáni vár életéhez tartoznak azok a kézműiparos *vargaműhelyek*, melyek tevékenységét a bőrök közt feltűnő hulladékdarab-

bok bizonyítják. Ezek még a XIII. sz. folyamán is folyamatosan újra meg újra a vízbe dobott szemét közé kerülnek. Legkésőbb a XIII. sz. elejére tehető a kertkultúrát bizonyító őszibarackmag is. A továbbiakban az ár alakú harci nyílhegy érdemel figyelmet, melyet ilyen formában csak a sodronypáncél ellen használtak. Az ispáni vár *távolsági kereskedelmi* kapcsolataniak bizonyítékai: a valószínűleg déli importból származó kettőskónikus üvegpalcak darabja és típusa alapján még ez időben került ide az ó-orosz készítményű kis hengeres lakat is (bár csak később került szemétké). Vagy az ispáni vár életének utolsó szakaszában, vagy a kialakuló város kezdeti idejében működött az a *vaskohász műhely*, melynek salakja a XIII. sz. végi szemétkébe került. Tevékenysége akár a vár, akár a korai város szempontjából nagyon is érthető. Az eddigi kutatás elsősorban vidéki, eldugott erdőségekben fekvő, korai körzeteiket bizonyította az Árpád-korban.⁴⁹ Figyelmet érdemel azonban, hogy ilyen műhelyek nemcsak ispánságokkal szoros kapcsolatban,⁵⁰ de az ispánsági *várakon belül is*, illetve *alakuló városok belterületén* is kimutathatók.⁵¹ Ez utóbbi fajta megjelenésük arra mutat, hogy a felbomló szolgálonép-szervezetből nemcsak a várak mellé húzódó kézműves településrészek alakulnak, de kézművesek telepednek be a belterületekre is. A várossá alakulás folyamatában e műhelyek tevékenysége is szerepet játszott.

Már a városi élet fejezetébe tartozik az 1300-as évek körül működő *csontfaragó* (talán esztergályos) műhely, és az alsó-ausztriai fazekasság készítményeit már *korábban is importáló kereskedelem*. Ez a század utolsó negyedében nemcsak nagyobb intenzitású, de a mindennapi használatra szánt háztartási-kerámia mellett ritkább, drágább készítményeket is közvetít.

Holl Imre

⁴⁶ A 10. és 7. torony környékén és utóbbtól É-ra (4. réteg). I. Jelentés 13. kép, II. Jelentés 12. kép. E réteg általában lelet nélküli, vagy csak kevés II–III. sz.-i és jellegtelen Árpád-kori cserepet tartalmaz. Faszén és égett földrögöcskék mutatják, hogy a sánc leégése után is folytatódott kialakulása. A rétegek lejtése szerint az árok inkább széles, mint mély volt.

⁴⁷ III. Jelentés 3. kép alaprajzán.

⁴⁸ E kérdést levéltári adatok felhasználásával külön tanulmányban dolgozom fel, mivel más középkori városaink fejlődésével is összefügg.

⁴⁹ Heckenast G. — Nováki Gy., A magyarországi vas-kohászat története. (Bp. 1968).

⁵⁰ Veszprém, Szentmiklósszeg, X–XII. sz. *Éri I.* — Kelemen M. — Németh P. — Torma I., Veszprém m. régé-

szeti topográfiája. II (Bp. 1969) 49., 51–52. lelőhelyek kemencéi.

⁵¹ Vasvár: Heckenast G. — Nováki Gy., i. m. 51–52. A X–XII. sz.-i datálása helyett cserepei alapján inkább XII–XIII. sz.-ra tehetjük. — Sopron, Szt. György utca: Nováki Gy. SSz 18 (1964) 236–243. X–XII. sz.-ra teszi a salakot. — Buda, Hess A. tér 2. A tatárjárás előtti XIII. sz.-i rétegben: H. Gyürky K., ArchÉrt 99 (1972) 40. — Buda, királyi palota XIII. sz.-i rétegeiben, két egymástól távolabbra eső helyen találtam nagyobb mennyiségben vassalak-maradványokat. Az utóbbi adatok jól mutatják, hogy a műhely számára tájlag kedvezőtlenebb helyre a védetség miatt húzódnak a mesterek.

Résumé

En vue d'élucider des question chronologiques et topographiques, nous avons, entre 1966 et 1968, exécuté les fouilles de la porte septentrionale de la ville médiévale. Autour de la porte-tour existant encore de nos jours, et au nord de celle-ci les restes du système de défense médiéval furent démolis en 1894. Leur situation sur le plan était grosso modo connue, mais on ignorait les périodes de leur construction. En outre, une question importante était de savoir comment se situait la porte dans l'enceinte romaine de basse époque (les fouilles ont démontré qu'elle était identique au mur médian de l'enceinte médiévale)? Le plan a permis de conclure à quelque sorte de connexion entre elles. (L'intérieur de la porte romaine fut dégagé par Mme Sz.-Póczy).

Le mur médian du système d'enceinte médiéval suit jusqu'à la porte-tour romaine occidentale (fig. 7—8) l'enceinte romaine, et est bâti sur celle-ci. En partant de cet endroit il fait saillie en angle droit et forme une large cour devant la porte-tour incorporée dans l'enceinte. Nous avons dégagé les fondements de la deuxième porte-tour démolie (fig. 9); sa forme ancienne est visible sur deux dessins d'archives (fig. 10—11). Le secteur oriental de la cour s'étend sous le nouvel hôtel de ville; c'est là que se dressait aussi la tour n° 1 qui correspondait à la première tour romaine. Devant la cour courait la troisième enceinte (dégagée plus tard par J. Gömöri) à laquelle conduisait l'entrée, en passant à travers le fossé de la ville, au-dessus d'une digue maçonnée (fig. 3—4). La digue servait en même temps à l'accumulation de l'eau du fossé.

Les couches des secteurs dégagés (fig. 18—19) et les trouvailles ont permis de constater que la 5e couche, la couche inférieure, s'est déposée encore au Ier siècle; au-dessus d'elle se trouve le fondement du pavé de l'ancienne route romaine. La route romaine de basse époque, conduisant sur un niveau plus élevé à la porte romaine, ne subsiste pas, car en construisant le fossé du château du comes elle fut démolie. Sur son emplacement nous avons trouvé plusieurs couches vaseuses: les couches 3/d—3/a ont livré des tessons de cruches brun-rouge qui, jusqu'à présent n'ont pas d'analogies, des fragments de cruches (ou flacons) brunes à l'extérieur polis, des couvercles autrichiennes en forme d'assiette, ainsi que beaucoup de déchets de cuir et les restes de chaussures (fig. 20—23). Nous pouvons dater les couches du XIIe siècle, au plus tard de la première moitié du XIIIe siècle^{20—28}. Dans les secteurs V et VI les couches se formant sur le côté intérieur du fossé ont contenu des tessons des XIe et XIIe siècles^{24—25} (fig. 24).

Les trouvailles livrées par l'argile vaseuse de la 3e couche indiquent le XIIIe siècle. La céramique grise autrichienne à cuisson réduite était à cet endroit plus fréquente, aussi avons-nous trouvé le fragment d'une bouteille au corps biconique^{29—31} (fig. 25). L'ancien fossé du château fut comblé de miettes de pierre livrées par la construction (2e couche). Le niveau récent constitué au-dessus du terrage appartenait déjà au nouveau système d'enceinte médiéval; ses trouvailles indiquent la seconde moitié ou la fin de XIIIe siècle^{34—35} (fig. 26). La couche d'ordures s'accumulant au-dessus du niveau (couche 1/a) est en partie du même âge, mais elle contient aussi les trouvailles du début du XIVe siècle. C'est là que furent mis au jour un cadenas de Russie (fig. 27, 21) datant du XIIe ou du XIIIe siècle³⁶ un petit cheval jouet à émail vert qui date de la fin du XIIIe ou du début du XIVe siècle (fig. 27, 20). Parmi les trouvailles de la 1ère couche on trouve aussi des objets fabriqués au XIIIe siècle: ainsi un cruchon gris muni d'un bec verseur en forme de tête humaine (fig. 28, 13), confectionné sans doute dans un atelier de Vienne⁴⁴, ainsi que des céramiques des XIVe et XVe siècles (fig. 29, 5—8, 13—14).

Les observations permettent d'en tirer les conclusions suivantes: 1. au château du comes avait appartenu un fossé; 2. la porte du château du comes fut, après une grande destruction (peut-être au XIIe siècle), déplacée vers le nord-est et l'entrée ancienne fut emmurée (mur „A”, fig. 2 et 14—15); 3. au cours du XIIIe siècle le fossé du château s'atterrit dans un rythme accéléré, un nouveau mur fut élevé plus au dehors (mur „B”, fig. 15); 4. le fossé du château se transformant en ville fut comblé en et entre la fin du XIIIe siècle et en 1339 fut terminé le triple mur de défense. C'est à celui-ci qu'appartenait la porte-tour intérieure et la cour de la porte. Dans le premier quart du XVe siècle des transformations eurent lieu qui se conformaient à l'emploi des armes à feu et c'est alors que dut être construite la deuxième porte-tour.

Les données fournies par les trouvailles enrichissent le tableau historique. Aux XIIe et XIIIe siècles fonctionnent des échoppes de savetier, ce dont témoignent les cuirs de déchets trouvés avec les chaussures de cuir. Des relations commerciales entre le château du comes et les pays lointains témoignent le cadenas russe et la bouteille importée probablement du sud. Dans les dernières années de la vie du château-fort du comes, ou déjà dans la ville qui s'en formait, ont fonctionné un atelier de métallurgie, et dans les années 1300 un atelier de gravure sur os.

I. Holl